

Bcom sem 3 gm notes for exam
Prepared by
Prof. Rishabh Rajput

Unit 1

૧. નાણાંની વ્યાખ્યા (Definition of Money)

અર્થશાસ્ત્રમાં નાણાંની અલગ-અલગ દ્રષ્ટિકોણથી વ્યાખ્યાઓ આપવામાં આવી છે:

* સામાન્ય વ્યાખ્યા: નાણું એ એક એવું માધ્યમ છે જે સર્વસ્વીકૃત હોય અને જેનો ઉપયોગ વસ્તુઓ અને સેવાઓની લેવડ-દેવડ (વિનિમય) કરવા માટે થાય છે.

* પ્રો. વોકર (Walker) ના મતે: "નાણું એ છે જે નાણાંનું કાર્ય કરે." ("Money is what money does.")

* પ્રો. માર્શલ (Marshall) ના મતે: "કોઈપણ સમયે અને સ્થળે, વિશેષ તપાસ કે ખાતરી વિના, જે વસ્તુનો ઉપયોગ વસ્તુઓ અને સેવાઓની ખરીદીમાં અથવા દેવાની ચૂકવણીમાં સર્વસ્વીકૃત રીતે થાય છે, તેને નાણું કહેવાય."

* પ્રો. ક્રોથર (Crowther) ના મતે: "જે વસ્તુ વિનિમયના માધ્યમ તરીકે સર્વસ્વીકૃત હોય અને જે મૂલ્યના માપદંડ તેમજ મૂલ્યના સંગ્રાહક તરીકે કાર્ય કરતી હોય તેને નાણું કહેવાય."

૨. નાણાંના કાર્યો (Functions of Money)

અર્થશાસ્ત્રી કિન્લે (Kinley) ના મતે નાણાંના કાર્યોને મુખ્યત્વે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે:

(A) પ્રાથમિક કે મુખ્ય કાર્યો (Primary Functions):

૧. વિનિમયનું માધ્યમ (Medium of Exchange):

* સાટા પદ્ધતિ (Barter System) ની સૌથી મોટી મર્યાદા 'જરૂરિયાતોનો પરસ્પર મેળ બેસાડવાની' હતી. નાણાંએ આ સમસ્યા દૂર કરી છે.

* લોકો પોતાની વસ્તુ કે સેવા વેચીને નાણાં મેળવે છે અને તે નાણાં દ્વારા પોતાની પસંદગીની વસ્તુ કે સેવા ખરીદી શકે છે.

૨. મૂલ્યનું માપદંડ (Measure of Value / Unit of Account):

* નાણું બધી જ વસ્તુઓ અને સેવાઓનું મૂલ્ય માપવાનું સર્વસામાન્ય માપદંડ (યાર્ડસ્ટિક) છે.

* દરેક વસ્તુની કિંમત નાણાકીય એકમમાં (જેમ કે રૂપિયામાં) નક્કી થાય છે, જેનાથી તુલના કરવી ખૂબ સરળ બને છે.

(B) ગૌણ કે દ્વિતીયક કાર્યો (Secondary Functions):

૧. મૂલ્યના સંગ્રાહક તરીકે (Store of Value):

* સાટા પદ્ધતિમાં ઘઉં, ચોખા કે પશુઓનો લાંબા સમય સુધી સંગ્રહ કરવો મુશ્કેલ હતો.

* નાણાંને ભવિષ્યની જરૂરિયાતો માટે સરળતાથી બચત સ્વરૂપે સંગ્રહિત કરી શકાય છે, કારણ કે તેની ખરીદશક્તિ જળવાઈ રહે છે.

૨. વિલંબિત ચૂકવણીનું માપદંડ (Standard of Deferred Payments):

* આધુનિક અર્થતંત્ર શાખ (Credit) પર ચાલે છે. નાણાંને કારણે ભવિષ્યમાં ચૂકવવાના દેવાં, ધિરાણ કે વ્યાજની ગણતરી અને ચૂકવણી સરળ બની છે.

૩. મૂલ્યના હસ્તાંતરણનું સાધન (Transfer of Value):

* એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ અથવા એક વ્યક્તિ પાસેથી બીજી વ્યક્તિ પાસે મૂલ્ય કે સંપત્તિની ફેરબદલી (દા.ત. જમીન કે મકાન વેચીને બીજી જગ્યાએ ખરીદવું) નાણાં દ્વારા સરળતાથી થઈ શકે છે.

(C) આકસ્મિક કે અનુકૂળ કાર્યો (Contingent Functions):

* રાષ્ટ્રીય આવકની વહેંચણી: ઉત્પાદનના સાધનો (જમીન, મૂલ, શ્રમ, નિયોજક) વચ્ચે રાષ્ટ્રીય આવકની ભાડું, વ્યાજ, વેતન અને નફા સ્વરૂપે વહેંચણી નાણાં દ્વારા જ શક્ય બને છે.

* સીમાંત તુષ્ટિગુણનું સમાનીકરણ: ગ્રાહક અને ઉત્પાદક પોતાના મર્યાદિત નાણાંનો એ રીતે ઉપયોગ કરી શકે છે જેથી તેમને મહત્તમ સંતોષ કે નફો મળે.

* શાખનો પાયો (Basis of Credit): બેંકો અને નાણાકીય સંસ્થાઓ જે ચેક, ડ્રાફ્ટ કે ધિરાણ આપે છે તેનો મૂળ આધાર નાણું (કેશ રિઝર્વ) છે.

૩. નાણાંનો ખ્યાલ (Concept of Money / Narrow Money)

અર્થશાસ્ત્રમાં નાણાંના ખ્યાલને તેની પ્રવાહીતા (Liquidity) ના આધારે સમજવામાં આવે છે.

* રોકડ નાણું (Legal Tender / Narrow Money):

* આ એવું નાણું છે જે સંપૂર્ણપણે પ્રવાહી (Liquid) છે અને દેશના કાયદા દ્વારા સર્વસ્વીકૃત માનવામાં આવે છે.

* તેને કોઈ પણ વ્યક્તિ સ્વીકારવાની ના પાડી શકતી નથી.

* નાણાંના ઘટકો:

* કરન્સી નોટો અને સિક્કા (Currency Notes and Coins): રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા (RBI) અને સરકાર દ્વારા બહાર પાડવામાં આવતા રોકડ નાણાં.

* માગ થાપણો (Demand Deposits / Bank Money): બેંકોમાં રહેલા ચાલુ (Current) અને બચત (Savings) ખાતાના નાણાં જે ચેક કે ડેબિટ કાર્ડ દ્વારા ગમે ત્યારે રોકડમાં ઉપાડી શકાય છે.

૪. નજીકના નાણાંનો ખ્યાલ (Concept of Near Money)

અર્થ:

'નજીકના નાણાં' (Near Money અથવા Quasi-Money) એટલે એવી નાણાકીય સંપત્તિઓ (Financial Assets) જે સ્વયં રોકડ કે વિનિમયનું સીધું માધ્યમ નથી, પરંતુ તેને અત્યંત અલ્પ સમયમાં અને કોઈ ખાસ નુકસાન વિના રોકડમાં રૂપાંતરિત કરી શકાય છે.

મુખ્ય લક્ષણો:

* સીધો ઉપયોગ શક્ય નથી: તમે બજારમાં દુકાનદારને એફ.ડી. (FD) નો કાગળ કે શેર આપીને સીધી વસ્તુ ખરીદી શકતા નથી.

* ઉચ્ચ પ્રવાહીતા (High Liquidity): તેને ખૂબ જ ઝડપથી રોકડમાં બદલી શકાય છે.

* વ્યાજ કે વળતર આપનારી સંપત્તિ: રોકડ નાણાં પર વ્યાજ મળતું નથી, પરંતુ નજીકના નાણાં પર અમુક વ્યાજ કે વળતર મળે છે.

નજીકના નાણાંના ઉદાહરણો (Examples):

* બાંધી મુદતની થાપણો (Fixed Deposits - FDs): બેંકમાં મુકેલી મુદતી થાપણો જે જરૂર પડે ત્યારે પેનલ્ટી ભરીને કે ઉપાડીને રોકડ કરી શકાય છે.

* સરકારી જામીનગીરીઓ (Government Securities / Treasury Bills): સરકાર દ્વારા બહાર પાડવામાં આવતા ટ્રેઝ ગાળાના બોન્ડ્સ.

* શેર અને ડિબેનચર (Shares & Debentures): શેરબજારમાં સરળતાથી વેચી શકાય તેવી કંપનીઓની સિક્યોરિટીઝ.

* વીમા પોલિસી (Insurance Policies): સરન્ડર વેલ્યુ ધરાવતી પોલિસીઓ.

* બચત પત્રો (National Savings Certificates - NSC).

૫. નાણું અને નજીકના નાણાં વચ્ચેનો તફાવત (Difference - Quick Summary)

* સર્વસ્વીકૃતિ: નાણું (Money) સર્વસ્વીકૃત વિનિમયનું માધ્યમ છે; જ્યારે નજીકના નાણાં (Near Money) સીધા વિનિમય માટે વાપરી શકાતા નથી.

* પ્રવાહીતા: નાણું ૧૦૦% પ્રવાહી (Fully Liquid) છે; જ્યારે નજીકના નાણાંમાં પ્રવાહીતા થોડી ઓછી હોય છે (તેને રોકડમાં બદલવું પડે છે).

* વળતર/વ્યાજ: હાથ પરની રોકડ પર કોઈ વ્યાજ મળતું નથી; જ્યારે નજીકના નાણાં રોકાણકારોને વ્યાજ કે ડિવિડન્ડ આપે છે.

૧. નાણાંની માંગનો અર્થ અને ઉદ્દેશ્યો (Meaning & Objectives of Demand for Money)

અર્થ (Meaning):

નાણાંની માંગ એટલે લોકો કે વ્યવસાયો ચોક્કસ સમયે પોતપોતાની પાસે રોકડ સ્વરૂપે (Cash Balance) નાણું રાખવાની જે ઈચ્છા કે જરૂરિયાત ધરાવે છે તેને નાણાંની માંગ કહે છે. અર્થશાસ્ત્રમાં તેને 'પ્રવાહીતા પસંદગી' (Liquidity Preference) પણ કહેવામાં આવે છે.

નાણાંની માંગના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો (Objectives/Motives):

લોકો મુખ્યત્વે ત્રણ મુખ્ય હેતુઓ માટે પોતાની પાસે રોકડ નાણું રાખવા માગે છે:

૧. વ્યવહાર હેતુ (Transaction Motive):

* દૈનિક જીવનમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓની ખરીદી, બિલની ચૂકવણી, અને રોજિંદા ખર્ચાઓ પહોંચી વળવા માટે રોકડની જરૂર પડે છે.

* આવક મેળવવાની સમયગાળી અને ખર્ચ કરવાની સમયગાળી વચ્ચે તફાવત હોવાથી લોકો રોકડ હાથ પર રાખે છે.

૨. સાવચેતી હેતુ (Precautionary Motive):

* ભવિષ્ય અજ્ઞાત અને અચાનક આવી પડતી આકસ્મિક પરિસ્થિતિઓ (જેમ કે માંદગી, અકસ્માત, બેરોજગારી કે કૌટુંબિક પ્રસંગો) ને પહોંચી વળવા માટે લોકો રોકડ નાણું બચાવીને રાખે છે.

૩. સંદેશકીય હેતુ (Speculative Motive):

* ભવિષ્યમાં વ્યાજના દરો અને જામીનગીરીઓ (બોન્ડ્સ/શેર) ની કિંમતમાં થતા ફેરફારોમાંથી નફો કમાવવા માટે લોકો રોકડ રકમ પોતાની પાસે રાખે છે.

૨. ક્લાસિકલ અર્થશાસ્ત્રીઓનો દ્રષ્ટિકોણ (Classical View on Demand for Money)

ક્લાસિકલ અર્થશાસ્ત્રીઓ (જેમ કે એડમ સ્મિથ, ડેવિડ રિકાર્ડો, અને મુખ્યત્વે ઇરવિંગ ફિશર) ના મતે નાણું માત્ર વિનિમયનું માધ્યમ (Medium of Exchange) છે.

મુખ્ય વિચારો:

* લોકો નાણાંનો સંગ્રહ કરવા માટે માંગ કરતા નથી, પરંતુ માત્ર વસ્તુઓ અને સેવાઓ ખરીદવા માટે જ નાણાંની માંગ કરે છે.

* નાણાંની માંગ એ મુખ્યત્વે આંકડાકીય આવક (Nominal Income) અને વ્યવહારોના કદ પર આધારિત છે.

* ક્લાસિકલ મતે અર્થતંત્રમાં હંમેશાં 'પૂર્ણ રોજગારી' (Full Employment) ની સ્થિતિ હોય છે.

ઈશરવિંગ ફિશરનું પરિમાણ સમીકરણ (Fisher's Quantity Theory Formula):
વ્યવહારો માટે નાણાંની માંગ દર્શાવતું ફિશરનું મૂળ સુત્ર:

$$M * V = P * T$$

અથવા નાણાંની માંગ (Md) ના સંદર્ભમાં:

$$Md = (P * T) / V$$

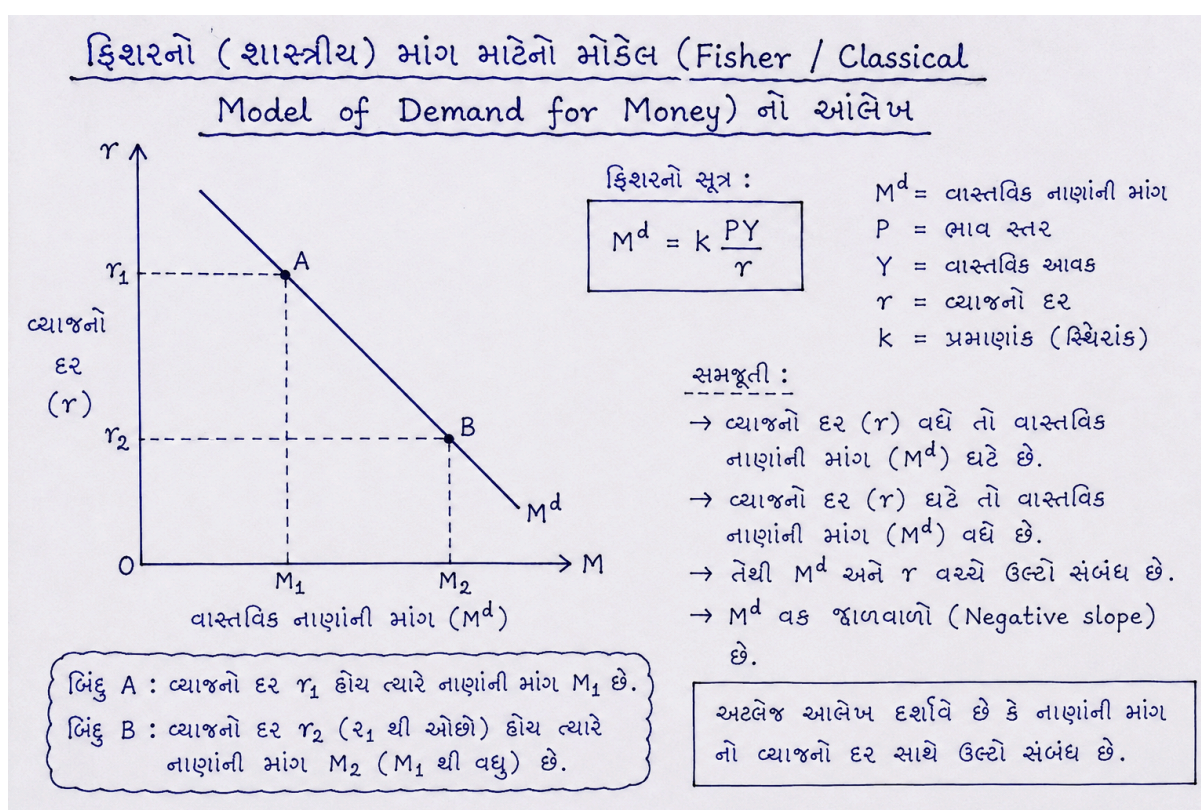
જ્યાં:

* Md = નાણાંની કુલ માંગ (Demand for Money)

* P = કિંમત સપાટી (Price Level)

* T = વ્યવહારોનું એકંદર કદ (Total Volume of Transactions)

* V = નાણાંનો પરિભ્રમણ વેગ (Velocity of Circulation of Money)

ફિશરનો (શાસ્ત્રીય) નાણાંની માંગનો મોડેલ (Fisher / Classical Model of Demand for Money) – આલેખનું સમજૂતી

સૂત્ર (સરળતાથી Copy કરી શકાય તેવું):

$$Md = k \times (P \times Y) / r$$

અથવા

$$Md = k(PY)/r$$

સૂત્રમાં વપરાતા ચિહ્નો:

M_d = વાસ્તવિક નાણાંની માંગ

P = ભાવ સ્તર

Y = વાસ્તવિક આવક

r = વ્યાજનો દર

k = સ્થિર પ્રમાણાંક

આલેખનું સમજૂતી

ઊભી ધરી (Y-Axis) પર વ્યાજનો દર (r) દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

આડી ધરી (X-Axis) પર વાસ્તવિક નાણાંની માંગ (M_d) દર્શાવવામાં આવી છે.

M_d રેખા ડાબેથી જમણે નીચે ઢળતી (Negative Slope) છે, જે દર્શાવે છે કે વ્યાજના દર અને નાણાંની માંગ વચ્ચે ઉલ્ટો સંબંધ છે.

બિંદુ A

જ્યારે વ્યાજનો દર r_1 હોય છે ત્યારે નાણાંની માંગ M_1 હોય છે.

બિંદુ B

જ્યારે વ્યાજનો દર r_2 (r_1 કરતાં ઓછો) થાય છે ત્યારે નાણાંની માંગ વધીને M_2 થાય છે.

નિષ્કર્ષ (Conclusion)

વ્યાજનો દર (r) વધે ત્યારે નાણાંની માંગ (M_d) ઘટે છે.

વ્યાજનો દર (r) ઘટે ત્યારે નાણાંની માંગ (M_d) વધે છે.

એટલે M_d અને r વચ્ચે ઉલ્ટો (Inverse) સંબંધ જોવા મળે છે.

તેથી નાણાંની માંગની રેખા (M_d Curve) Negative Slope ધરાવે છે.

પરીક્ષાલક્ષી એક લીટી

"ફિશરના શાસ્ત્રીય મોડેલ મુજબ વ્યાજના દર અને નાણાંની માંગ વચ્ચે ઉલ્ટો સંબંધ હોય છે. તેથી નાણાંની માંગની વકરેખા ડાબેથી જમણે નીચે ઢળતી (Negative Slope) હોય છે."

૩. કેઇન્સનો નાણાંની માંગનો સિદ્ધાંત (Keynesian View on Demand for Money)

લોર્ડ જોન મેનાર્ડ કેઇન્સ (J.M. Keynes) ૧૯૩૬ માં તેમના પુસ્તકમાં 'લિક્વિડિટી પ્રેફરન્સ થિયરી' (Liquidity Preference Theory) રજૂ કરી. કેઇન્સના મતે નાણું માત્ર વિનિમયનું માધ્યમ નથી પરંતુ તે મૂલ્યનો સંગ્રાહક (Store of Value) પણ છે.

કેઇન્સે નાણાંની માંગને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી છે:

૧. વ્યવહાર અને સાવચેતી હેતુ માટેની માંગ (L1):

* આ બંને હેતુ માટેની નાણાંની માંગ મુખ્યત્વે વ્યક્તિની આવક (Y) પર આધારિત છે.

* આવક વધતા વ્યવહાર અને સાવચેતી માટે રોકડની માંગ વધે છે.

સૂત્ર:

$$L1 = f(Y)$$

૨. સદાકીય હેતુ માટેની માંગ (L2):

* કેઇન્સનો આ સૌથી મહત્વનો ખ્યાલ છે. સદાકીય નાણાંની માંગ એ વ્યાજના દર (r) પર આધારિત છે.

* વ્યાજનો દર અને સદાકીય નાણાંની માંગ વચ્ચે વ્યસ્ત સંબંધ (Inverse Relationship) હોય છે:

* જ્યારે વ્યાજનો દર ઊંચો હોય, ત્યારે રોકડ રાખવાનું તક-ખર્ચ (Opportunity Cost) વધુ હોવાથી લોકો રોકડ ઓછી રાખે છે અને બોન્ડ્સમાં રોકાણ કરે છે (નાણાંની માંગ ઘટે છે).

* જ્યારે વ્યાજનો દર નીચો હોય, ત્યારે લોકો બોન્ડ્સ વેચીને પોતાની પાસે વધુ રોકડ રાખે છે (નાણાંની માંગ વધે છે).

સૂત્ર:

$$L2 = f(r)$$

કેઇન્સનું કુલ નાણાંની માંગનું સુત્ર (Keynes Total Demand for Money Formula):

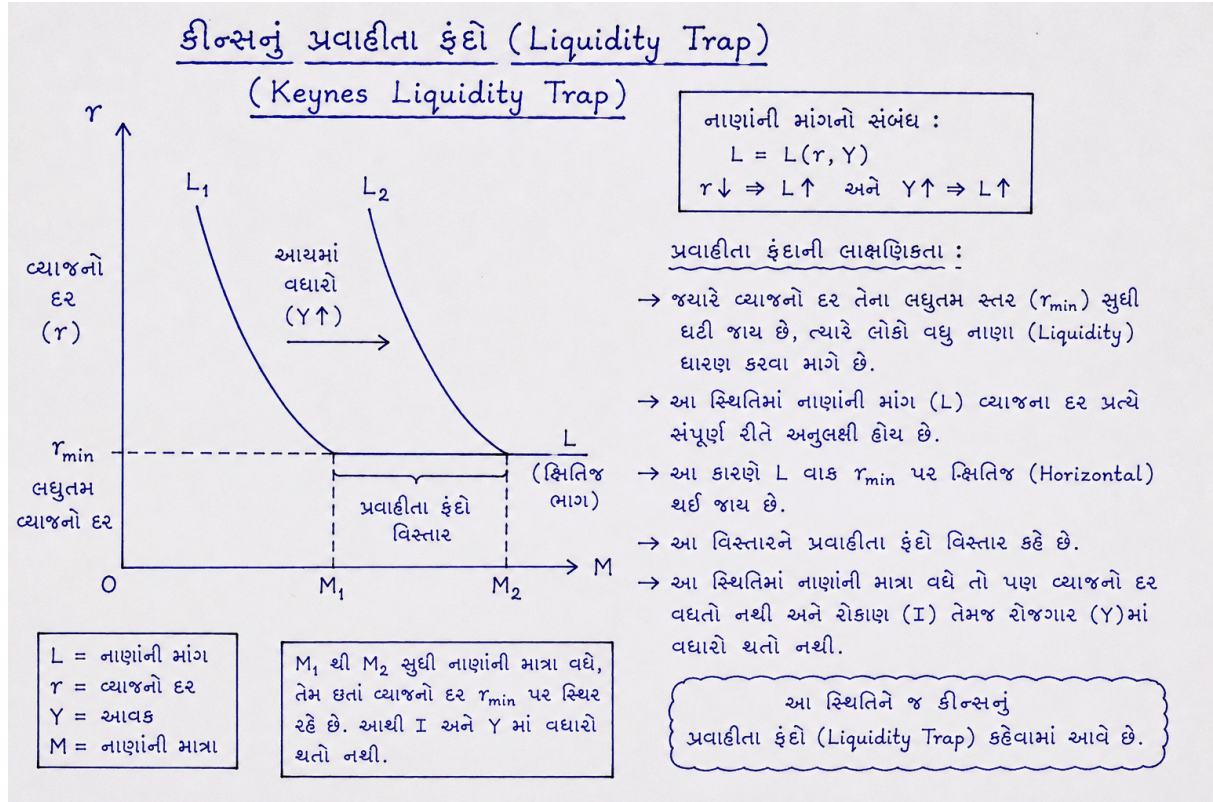
$$Md = L1(Y) + L2(r)$$

અથવા

$$M_d = L(Y, r)$$

જ્યાં:

- * M_d = નાણાંની કુલ માંગ
- * L_1 = આવક પર આધારિત માંગ (વ્યવહાર + સાવચેતી)
- * L_2 = વ્યાજના દર પર આધારિત માંગ (સફાકીય)
- * Y = રાષ્ટ્રીય આવક (Income)
- * r = વ્યાજનો દર (Rate of Interest)

કીન્સનું પ્રવાહીતા ફંદો (Liquidity Trap) – આલેખનું સમજૂતી

સૂત્ર

$$L = L(r, Y)$$

અથવા

$$L = f(r, Y)$$

સૂત્રમાં વપરાતા ચિહ્નો:

L = નાણાંની માંગ (Liquidity Preference)

r = વ્યાજનો દર

Y = આવક

M = નાણાંની માત્રા

r_{min} = લઘુત્તમ વ્યાજનો દર

આલેખનું સમજૂતી (Diagrammatic Explanation)

ઊભી ધરી (Y-Axis) પર વ્યાજનો દર (r) દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

આડી ધરી (X-Axis) પર નાણાંની માત્રા (M) દર્શાવવામાં આવી છે.

L_1 અને L_2 નાણાંની માંગની વક્રરેખાઓ છે.

આવક (Y) વધે ત્યારે નાણાંની માંગ વધે છે, તેથી માંગની વક્રરેખા L_1 થી L_2 તરફ જમણી બાજુ ખસે છે.

પ્રવાહિતા ફંદો (Liquidity Trap)

જ્યારે વ્યાજનો દર r_{min} (લઘુત્તમ વ્યાજનો દર) સુધી ઘટી જાય છે, ત્યારે લોકો વધુ નાણાં રોકડ સ્વરૂપે રાખવાનું પસંદ કરે છે.

આ સમયે M_1 થી M_2 સુધી નાણાંની માત્રા વધે છે, છતાં વ્યાજનો દર r_{min} પર જ સ્થિર રહે છે.

આ કારણે માંગની વક્રરેખા આડી (Horizontal) બની જાય છે.

આ આડી ભાગને પ્રવાહિતા ફંદો (Liquidity Trap) કહેવામાં આવે છે.

નિષ્કર્ષ (Conclusion)

વ્યાજનો દર r_{min} સુધી પહોંચે ત્યારે લોકો બોન્ડ કે અન્ય રોકાણ કરતાં રોકડ નાણાં રાખવાનું વધુ પસંદ કરે છે.

નાણાંની માત્રામાં વધારો છતાં વ્યાજનો દર વધતો નથી.

વ્યાજનો દર સ્થિર હોવાથી રોકાણ (I) માં વધારો થતો નથી.

રોકાણ ન વધવાને કારણે આવક (Y) અને રોજગારમાં પણ વધારો થતો નથી.

તેથી માત્ર નાણાં પુરવઠો વધારવાથી અર્થવ્યવસ્થામાં સુધારો થતો નથી.

પરીક્ષાલક્ષી એક લીટી

"ક્રીન્સના પ્રવાહિતા ફંદા મુજબ જ્યારે વ્યાજનો દર લઘુત્તમ સ્તરે પહોંચી જાય છે ત્યારે લોકો વધુ નાણાં રોકડ સ્વરૂપે રાખે છે. આ સ્થિતિમાં નાણાંની માત્રા વધવા છતાં વ્યાજનો દર, રોકાણ અને આવકમાં વધારો થતો નથી."

૪. નાણાંની માંગને અસર કરતા પરિબલો (Factors Affecting Demand for Money)

નાણાંની માંગ પર અસર કરતા મુખ્ય પરિબલો નીચે મુજબ છે:

* આવકનું સ્તર (Level of Income): વ્યક્તિ કે દેશની આવક વધતાં વ્યવહારો અને વપરાશ વધે છે, જેથી રોકડ નાણાંની માંગમાં સીધો વધારો થાય છે.

* વ્યાજનો દર (Rate of Interest): વ્યાજનો દર એ રોકડ નાણું હાથ પર રાખવાનું ખર્ચ છે. વ્યાજનો દર વધે તો નાણાંની માંગ ઘટે છે અને વ્યાજનો દર ઘટે તો નાણાંની માંગ વધે છે.

* કિંમત સપાટી / કુગાવો (Price Level / Inflation): જ્યારે બજારમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓની કિંમતો વધે છે (કુગાવો થાય છે), ત્યારે તે જ વસ્તુઓ ખરીદવા માટે વધુ નાણાંની જરૂર પડે છે, તેથી નાણાંની માંગ વધે છે.

* ચૂકવણીની પદ્ધતિઓ અને સમયગાળો (Payment System & Frequency): જો પગાર કે આવક અઠવાડિયે કે રોજરોજ મળતી હોય તો રોકડ હાથ પર ઓછી રાખવી પડે છે, પરંતુ જો માસિક મળતી હોય તો વધુ રોકડ રાખવી પડે છે.

* ક્રેડિટ અને ડિજિટલ સાધનોની ઉપલબ્ધતા (Credit & Digital Financial Tools): ક્રેડિટ કાર્ડ, UPI, નેટ બેંકિંગ જેવી સુવિધાઓ વધવાથી લોકોએ હાથ પર રોકડ (Physical Cash) રાખવાની જરૂરિયાત ઘટી છે.

* ભવિષ્ય અંગેની અપેક્ષાઓ (Future Expectations): જો ભવિષ્યમાં કિંમતો વધવાની કે મંદી આવવાની ભીતિ હોય, તો લોકો સાવચેતીના ભાગરૂપે વધુ નાણું રોકડ સ્વરૂપે રાખવાનું પસંદ કરે છે.

* સંપત્તિ અને નાણાકીય જામીનગીરીઓની ઉપલબ્ધતા (Wealth & Financial Assets): અર્થતંત્રમાં શેરો, બોન્ડ્સ કે મ્યુચ્યુઅલ ફંડ્સ જેવા રોકાણના વિકલ્પો વધુ અને સુરક્ષિત હોય, તો લોકો રોકડ ઓછી રાખીને તેમાં રોકાણ કરે છે.

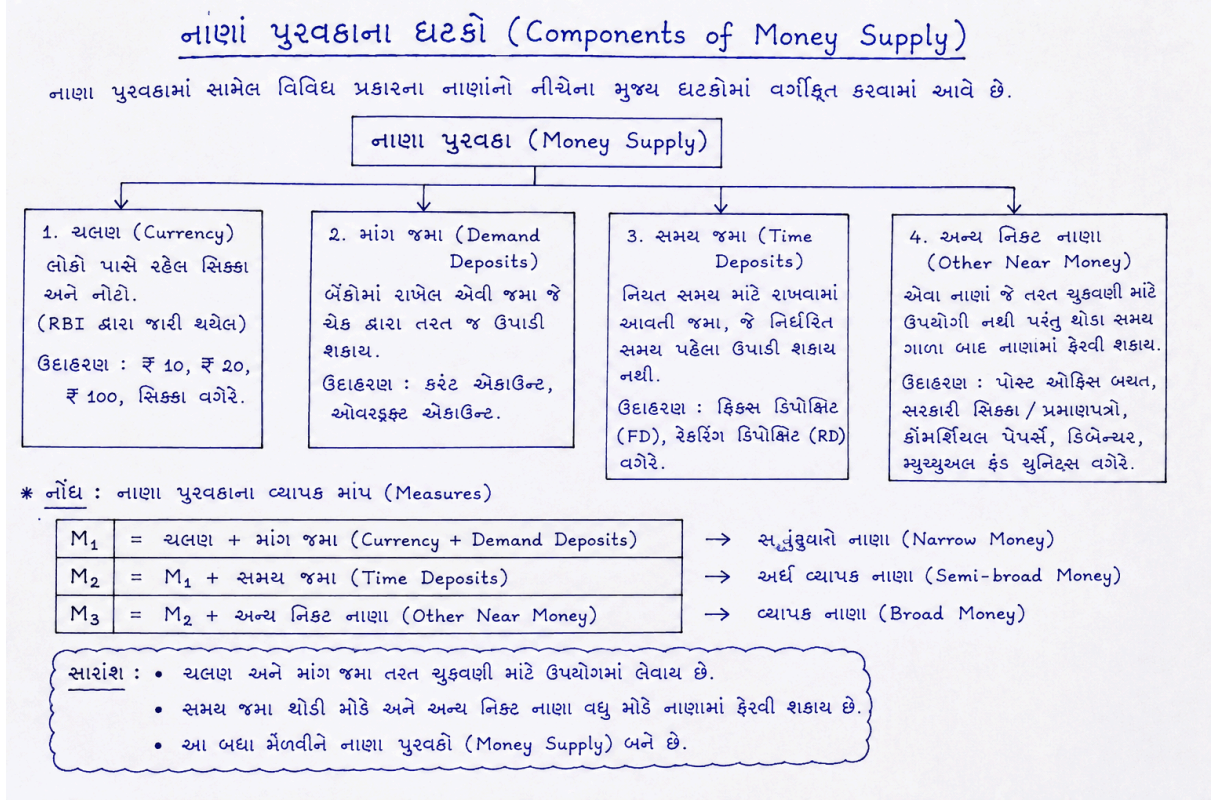
૧. નાણાંના પુરવઠાનો અર્થ (Meaning of Money Supply)

અર્થતંત્રમાં ચોક્કસ સમયે લોકો, વ્યવસાયો અને સંસ્થાઓ પાસે ઉપલબ્ધ કુલ રોકડ અને પ્રવાહી નાણાકીય સંપત્તિના જથ્થાને નાણાંનો પુરવઠો (Money Supply) કહેવામાં આવે છે.

* સ્ટોક ખ્યાલ (Stock Concept): નાણાંનો પુરવઠો એ એક 'સ્ટોક' ખ્યાલ છે, કારણ કે તે કોઈ ચોક્કસ તારીખે દેશમાં ઉપલબ્ધ કુલ નાણાંનું પ્રમાણ દર્શાવે છે.

* અપવાદ: નાણાંના પુરવઠામાં સરકાર પાસે રહેલી રોકડ સિલક અને રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા (RBI) કે બેંકિંગ સિસ્ટમ પાસે રહેલા પોતાના નાણાંનો સમાવેશ થતો નથી, કારણ કે તેઓ નાણાંના સર્જકો (Issuers/Creators) છે.

૨. નાણાંના પુરવઠાના ઘટકો / વર્ગીકરણ (Components of Money Supply in India)

ભારતમાં રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા (RBI) દ્વારા ૧૯૭૭ થી નાણાંના પુરવઠાના માપન માટે ૪ મુખ્ય ઘટકો (M_1 , M_2 , M_3 , M_4) નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે:

૧. M_1 (સંકુચિત નાણું - Narrow Money):

M_1 એ નાણાંના પુરવઠાનું સૌથી વધુ પ્રવાહી (Most Liquid) ઘટક છે.

સૂત્ર:

$$M_1 = C + DD + OD$$

જ્યાં:

* C (Currency): જનતા પાસે રહેલી કરન્સી નોટો અને સિક્કા (Currency with Public).

* DD (Demand Deposits): વેપારી બેંકોમાં જનતાની ચાલુ (Current) અને બચત (Savings) ખાતામાં રહેલી માંગ થાપણો.

* OD (Other Deposits with RBI): રિઝર્વ બેંક પાસે રહેલી અન્ય થાપણો (જેમ કે વિદેશી મધ્યસ્થ બેંકો અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓની થાપણો).

૨. M2:

M2 એ M1 કરતાં થોડો વ્યાપક ખ્યાલ છે જેમાં પોસ્ટ ઓફિસની બચતનો પણ સમાવેશ થાય છે.

સૂત્ર:

$$M2 = M1 + \text{Post Office Savings Deposits}$$

જ્યાં:

* Post Office Savings Deposits: પોસ્ટ ઓફિસ બચત બેંકોમાં જનતાની બચત થાપણો.

૩. M3 (વ્યાપક નાણું - Broad Money):

ભારતની આર્થિક નીતિઓ અને નાણાકીય વિશ્લેષણમાં M3 નો ઉપયોગ સૌથી વધુ થાય છે.

સૂત્ર:

$$M3 = M1 + \text{Time Deposits with Commercial Banks}$$

જ્યાં:

* Time Deposits with Commercial Banks: વેપારી બેંકો પાસે રહેલી મુદતી/બાંધી મુદતની થાપણો (Fixed Deposits - FDs).

૪. M4:

M4 એ નાણાંના પુરવઠાનું સૌથી વ્યાપક પરંતુ સૌથી ઓછું પ્રવાહી ઘટક છે.

સૂત્ર:

$$M4 = M3 + \text{Total Post Office Deposits (excluding NSC)}$$

જ્યાં:

* Total Post Office Deposits: પોસ્ટ ઓફિસની તમામ થાપણો (રાષ્ટ્રીય બચત પત્રો - NSC સિવાય).

નાણાંના પુરવઠાના સુત્રોનો ટૂંકો સાર (Quick Formula Summary):

$$M1 = C + DD + OD$$

$$M2 = M1 + \text{Post Office Savings Deposits}$$

$$M3 = M1 + \text{Bank Time Deposits}$$

$$M4 = M3 + \text{Total Post Office Deposits (Excluding NSC)}$$

૩. નાણાંના પુરવઠાને અસર કરતા પરિબલો (Factors Affecting Money Supply)

અર્થતંત્રમાં નાણાંનો પુરવઠો આપોઆપ નક્કી થતો નથી, પરંતુ તેના પર વિવિધ આર્થિક અને નીતિવિષયક પરિબલોની સીધી અસર પડે છે:

૧. રિઝર્વ બેંકની નાણાકીય નીતિ (Monetary Policy of RBI):

* રોકડ અનામત પ્રમાણ (CRR - Cash Reserve Ratio): જો RBI CRR વધારે, તો વેપારી બેંકોએ વધુ રકમ અનામત રાખવી પડે છે, જેથી ધિરાણ શક્તિ ઘટે છે અને નાણાંનો પુરવઠો ઘટે છે.

* રેપો રેટ અને બેંક રેટ (Repo Rate & Bank Rate): રેપો રેટ વધારવાથી બેંકો માટે ધિરાણ મોંઘું બને છે, જેથી લોકો ઓછી લોન લે છે અને નાણાંનો પુરવઠો ઘટે છે.

* ખુલ્લા બજારની કામગીરી (Open Market Operations - OMO): જો RBI બજારમાંથી સરકારી જામીનગીરીઓ (Securities) ખરીદે, તો બજારમાં નાણાં ઠલવાય છે અને પુરવઠો વધે છે.

૨. વેપારી બેંકોનું શાખ સર્જન (Credit Creation by Commercial Banks):

* વેપારી બેંકો પ્રાથમિક થાપણોમાંથી વ્યુત્પન્ન થાપણો (Derived Deposits) બનાવીને શાખ સર્જન કરે છે.

* જો બેંકો વધુ લોન આપે, તો અર્થતંત્રમાં શાખ સર્જન વધારે થાય છે અને નાણાંનો પુરવઠો (ખાસ કરીને M1 અને M3) ઝડપથી વધે છે.

૩. સરકારની રાજકોષીય નીતિ અને ખાધ પુરોધાસ (Fiscal Policy & Deficit Financing):

* જ્યારે સરકારનો ખર્ચ તેની આવક કરતાં વધી જાય ત્યારે ખાધ પૂરવા માટે સરકાર RBI પાસેથી નવી નોટો છપાવીને ધિરાણ લે છે (Deficit Financing).

* નવી નોટો છાપવાથી અર્થતંત્રમાં પ્રાથમિક નાણું (High-Powered Money) ઉમેરાય છે, જેનાથી નાણાંનો પુરવઠો સીધો વધે છે.

૪. લોકોની રોકડ રાખવાની ટેવ (Public's Preference for Cash vs Deposits):

* જો લોકો પોતાના નાણાં બેંકમાં જમા કરાવવાને બદલે હાથ પર રોકડ (Cash) સ્વરૂપે રાખવાનું વધુ પસંદ કરે, તો બેંકોની શાખ સર્જન કરવાની ક્ષમતા ઘટે છે, જેથી નાણાંનો કુલ પુરવઠો ઘટે છે.

૫. વિદેશી હૂંડિયામણની અનામતો (Foreign Exchange Reserves):

* દેશમાં વિદેશી મૂડીરોકાણ (FDI / FPI) વધે અથવા નિકાસ વધવાને કારણે વિદેશી ચલણ (ડોલર) ભારતમાં આવે, ત્યારે RBI તે ડોલર ખરીદીને બદલામાં ભારતીય રૂપિયા બજારમાં મૂકે છે, જેથી દેશમાં નાણાંનો પુરવઠો વધે છે.

૬. સરકારી દેવું (Government Borrowing):

* જો સરકાર બેંકિંગ સિસ્ટમ પાસેથી મોટા પ્રમાણમાં લોન/ધિરાણ લે છે, તો તેનાથી પણ અર્થતંત્રમાં નાણાકીય તરલતા વધે છે.

પરીક્ષા માટે યાદ રાખવાના મુખ્ય પોઈન્ટ્સ (Quick Exam Recap):

- * સૌથી પ્રવાહી નાણું (Most Liquid): M1
- * સૌથી વ્યાપક નાણું (Broad Money): M3
- * હાઈ-પાવર્ડ મની (High Powered Money - H):
 $H = C + R$ (C = Currency with Public,
R = Bank Reserves with RBI)

નાણાંનો પરિમાણ સિદ્ધાંત (Quantity Theory of Money - QTM)

નાણાંનો પરિમાણ સિદ્ધાંત એ અર્થશાસ્ત્રનો એક મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે, જે અર્થતંત્રમાં નાણાંના પુરવઠા (Money Supply) અને સામાન્ય કિંમત સપાટી (General Price Level) વચ્ચેનો સંબંધ સમજાવે છે.

આ સિદ્ધાંતનો મૂળભૂત નિયમ એ છે કે:

> "અન્ય પરિબલો યથાવત રહે તો, નાણાંના પુરવઠામાં થતો વધારો કિંમત સપાટીમાં તેટલા જ પ્રમાણમાં વધારો કરે છે અને નાણાંનું મૂલ્ય (ખરીદશક્તિ) ઘટાડે છે."

> નાણાંના પરિમાણ સિદ્ધાંતને મુખ્યત્વે ચાર અભિગમો (Approaches) માં વર્ગીકૃત કરી સમજવામાં આવે છે:

૧. રોકડ વ્યવહાર અભિગમ (Cash Transaction Approach - Irving Fisher)

આ અભિગમ ૧૯૧૧ માં અમેરિકન અર્થશાસ્ત્રી ઇરવિંગ ફિશર (Irving Fisher) દ્વારા તેમના નુસ્તક "The Purchasing Power of Money" માં રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. તેને 'કેમ્બ્રિજ પૂર્વનો અભિગમ' અથવા 'ફિશરનું પરિમાણ સમીકરણ' પણ કહેવામાં આવે છે.

મુખ્ય અક્ષાંશો અને ધારણાઓ:

- * ફિશરના મતે નાણું માત્ર વિનિમયનું માધ્યમ (Medium of Exchange) છે.
- * લોકો માત્ર વસ્તુઓ અને સેવાઓની ખરીદી અને વેચાણના વ્યવહારો (Transactions) માટે જ નાણું પોતાની પાસે રાખે છે.
- * અર્થતંત્રમાં પૂર્ણ રોજગારી (Full Employment) ની સ્થિતિ પ્રવર્તે છે.

* નાણાંનો પરિભ્રમણ વેગ (Velocity) અને કુલ વ્યવહારોનું કદ (Transactions) ટૂંકા ગાળામાં સ્થિર રહે છે.

ફિશરનું મૂળ સમીકરણ (Fisher's Equation):

$$M * V = P * T$$

પછીથી બેંક શાખ (Credit Money) ને ધ્યાનમાં રાખીને ફિશરે સમીકરણનું વિસ્તારીકરણ કર્યું:

$$M * V + M' * V' = P * T$$

જ્યાં:

- * M = રોકડ નાણાંનો પુરવઠો (Currency Money Supply)
- * V = રોકડ નાણાંનો પરિભ્રમણ વેગ (Velocity of Currency)
- * M' = બેંક નાણું / શાખી નાણું (Bank Credit/Deposits)
- * V' = શાખી નાણાંનો પરિભ્રમણ વેગ (Velocity of Credit)
- * P = સામાન્ય કિંમત સપાટી (General Price Level)
- * T = વસ્તુઓ અને સેવાઓના કુલ વ્યવહારોનું કદ (Total Volume of Transactions)

કિંમત સપાટી (P) શોધવાનું સુત્ર:

$$P = (M * V + M' * V') / T$$

તારણ:

જો V, V', અને T સ્થિર રહે, તો કિંમત સપાટી (P) એ નાણાંના પુરવઠા (M) પર સીધી નિર્ભર છે. નાણાંનો પુરવઠો બમણો કરવાથી કિંમત સપાટી પણ બમણી થાય છે.

૨. રોકડ સિલક અભિગમ (Cash Balance Approach - Cambridge Approach)

આ અભિગમ કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીના અર્થશાસ્ત્રીઓ અલ્ફ્રેડ માર્શલ (Alfred Marshall), એ.સી. પીગુ (A.C. Pigou), ડી.એચ. રોબર્ટસન (D.H. Robertson), અને જે.એમ. કેઇન્સ (પ્રારંભિક તબક્કામાં) દ્વારા વિકસાવવામાં આવ્યો હતો.

મુખ્ય તફાવત અને ધારણાઓ:

* ફિશરે નાણાંના વિનિમયના કાર્ય (સપ્લાય સાઇડ) પર ભાર મૂક્યો હતો, જ્યારે કેમ્બ્રિજ અર્થશાસ્ત્રીઓએ નાણાંના મૂલ્યના સંગ્રાહક (Store of Value) ના કાર્ય (ડિમાન્ડ સાઇડ) પર ભાર મૂક્યો.

* લોકો પોતાની કુલ આવકનો અમુક ભાગ આકસ્મિક જરૂરિયાતો માટે રોકડ સિલક (Cash Balance) સ્વરૂપે રાખવા માંગે છે. આ ભાગને 'k' કહેવામાં આવે છે.

મુખ્ય સમીકરણો (Cambridge Equations):

(A) માર્શલનું સમીકરણ (Marshall's Equation):

$$M = k * Y$$

અથવા

$$M = k * P * y$$

જ્યાં:

- * M = નાણાંનો પુરવઠો
- * P = કિંમત સપાટી
- * y = વાસ્તવિક રાષ્ટ્રીય આવક (Real Income)
- * Y = આંકડાકીય રાષ્ટ્રીય આવક (Nominal Income = P * y)
- * k = લોકો પોતાની આવકનો જે ભાગ રોકડ સ્વરૂપે રાખવા માંગે છે તે ટકાવારી.

(B) પીગુનું સમીકરણ (Pigou's Equation):

$$P = (k * Y) / M$$

(નોંધ: પીગુના સમીકરણમાં P એ નાણાંની ખરીદશક્તિ/મૂલ્ય દર્શાવે છે).

ફિશર અને કેમ્બ્રિજ વચ્ચેનો સંબંધ:

ગણિતીય રીતે, કેમ્બ્રિજનો 'k' એ ફિશરના પરિભ્રમણ વેગ 'V' નો વ્યસ્ત (Inverse) છે:

$$k = 1 / V$$

૩. કેઇન્સનો પુનઃરચનાત્મક અભિગમ (Keynesian Reformulation Approach)

જેહોન મેનાર્ડ કેઇન્સે તેમના પુસ્તક "General Theory of Employment, Interest and Money" (1936) માં જૂના પરિમાણ સિદ્ધાંતની સખત ટીકા કરી અને નાણાંના પુરવઠા તેમજ કિંમત સપાટી વચ્ચેના સંબંધની પુનઃરચના (Reformulation) કરી.

કેઇન્સનો નવો અભિગમ:

કેઇન્સના મતે, નાણાંના પુરવઠામાં થતો ફેરફાર સીધો જ કિંમત સપાટીને અસર કરતો નથી, પરંતુ તે વ્યાજના દર (Rate of Interest), રોકાણ (Investment), ઉત્પાદન અને રોજગારી મારફતે કિંમત સપાટીને પરોક્ષ રીતે અસર કરે છે.

કેઇન્સની પ્રક્રિયા શ્રંખલા (Transmission Mechanism):

૧. નાણાંના પુરવઠામાં વધારો (M)
૨. વ્યાજના દરમાં ઘટાડો (r)
૩. રોકાણમાં વધારો (I)

૪. ઉત્પાદન, આવક અને રોજગારીમાં વધારો (Y, E)
૫. કિંમત સપાટી પર અસર (P)

બે પરિસ્થિતિઓ:

* અપૂર્ણ રોજગારીની સ્થિતિ (Unemployment Situation):

જ્યાં સુધી અર્થતંત્રમાં વણવપરાયેલા સાધનો કે બેરોજગાર શ્રમિકો ઉપલબ્ધ છે, ત્યાં સુધી નાણાંનો પુરવઠો વધારવાથી માત્ર ઉત્પાદન અને રોજગારી વધશે, કિંમતો (P) વધશે નહીં.

* પૂર્ણ રોજગારીની સ્થિતિ (Full Employment Situation):

એકવાર દેશ પૂર્ણ રોજગારીએ પહોંચી જાય, ત્યારબાદ જો નાણાંનો પુરવઠો વધારવામાં આવે, તો ઉત્પાદન વધી શકતું નથી. આ સ્થિતિમાં જ સાચો કુગાવો (True Inflation) સર્જાય છે અને કિંમત સપાટી વધે છે.

૪. મિલ્ટન ફ્રિડમેનનો આધુનિક અભિગમ (Milton Friedman's Modern Quantity Theory)

શિકાગો સ્કૂલ ઓફ ઇકોનોમિક્સના નોબેલ વિજેતા અર્થશાસ્ત્રી મિલ્ટન ફ્રિડમેને (1956) માં નાણાંના પરિમાણ સિદ્ધાંતનું આધુનિક પુનઃઉચ્ચારણ (Restatement) કર્યું. આ અભિગમને 'મોનેટરિઝમ' (Monetarism) પણ કહેવામાં આવે છે.

મુખ્ય દ્રષ્ટિકોણ:

* ફ્રિડમેનના મતે, નાણાંનો પરિમાણ સિદ્ધાંત એ કિંમત કે ઉત્પાદન નક્કી કરવાનો સિદ્ધાંત નથી, પરંતુ તે "નાણાંની માંગનો સિદ્ધાંત" (Theory of Demand for Money) છે.

* નાણું એ સંપત્તિ (Wealth) નું એક સ્વરૂપ છે. જેમ લોકો વિવિધ સંપત્તિઓ (જેમ કે શેર, બોન્ડ, જમીન, ટકાઉ વસ્તુઓ) માં રોકાણ કરે છે, તેમ રોકડ નાણું પણ સંપત્તિની પોર્ટફોલિયોનો એક ભાગ છે.

ફ્રિડમેનનું નાણાંની માંગનું સમીકરણ (Friedman's Demand for Money Formula):

$$M_d = f(Y_p, w, R_m, R_b, R_e, dp/dt, u)$$

જ્યાં:

* M_d = નાણાંની કુલ માંગ (Demand for Money)

* Y_p = કાયમી આવક / સંપત્તિ (Permanent Income)

* w = માનવ મૂડી અને માનવરહિત મૂડી વચ્ચેનો ગુણોત્તર (Ratio of Human to Non-Human Wealth)

* R_m = નાણાં પર મળતું અપેક્ષિત વળતર (Expected Return on Money)

* R_b = બોન્ડ્સ પર મળતું વળતર (Expected Return on Bonds)

* R_e = શેરો પર મળતું વળતર (Expected Return on Equities/Shares)

* dp/dt = કુગાવાનો અપેક્ષિત દર / કિંમતોમાં ફેરફાર (Expected Inflation Rate)

* u = લોકોની પસંદગી અને મનોવૃત્તિ દર્શાવતા અન્ય પરિબલો (Utility/Preferences)

ફ્રિડમેનના અભિગમનો મુખ્ય સાર:

* નાણાંની માંગ એ કાયમી આવક (Permanent Income) પર આધારિત છે અને તે ખૂબ જ સ્થિર (Highly Stable) રહે છે.

* અર્થતંત્રમાં અસ્થિરતા અને કુગાવો સરકાર કે મધ્યસ્થ બેંક દ્વારા નાણાંના પુરવઠામાં કરવામાં આવતા બિનજરૂરી ફેરફારોને કારણે જ સર્જાય છે.

મુખ્ય અભિગમોનો ટૂંકો સાર (Quick Comparison Summary)

* ફિશર (Fisher): નાણું એ માત્ર વિનિમયનું માધ્યમ છે. સમીકરણ: $M * V = P * T$

* કેમ્બ્રિજ (Cambridge): નાણું મૂલ્યનો સંગ્રાહક છે (રોકડ સિલક k). સમીકરણ: $M = k * P * y$

* કેઇન્સ (Keynes): નાણાંનો પુરવઠો વ્યાજના દર દ્વારા પરોક્ષ રીતે કિંમત અને ઉત્પાદનને અસર કરે છે.

* ફ્રિડમેન (Friedman): નાણું એ સંપત્તિનો એક ભાગ છે. QTM એ નાણાંની માંગનો સિદ્ધાંત છે. સમીકરણ: $M_d = f(Y_p, R_b, R_e, \dots)$

Unit 2

Topic 4

૧. કુગાવાનો અર્થ અને પ્રસ્તાવના (Meaning & Introduction)

* સામાન્ય અર્થ: અર્થશાસ્ત્રમાં બજારમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓની કિંમતોમાં સતત અને સર્વગ્રાહી રીતે થતા વધારાને 'કુગાવો' (Inflation) કહેવામાં આવે છે.

* મૂલ્ય ઘટે: કુગાવાની પરિસ્થિતિમાં નાણાંનો પુરવઠો વધી જાય છે પરંતુ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન તે પ્રમાણમાં વધતું નથી. પરિણામે, નાણાંની ખરીદશક્તિ (Purchasing Power) ઘટે છે અને લોકોએ તે જ વસ્તુ ખરીદવા માટે વધુ નાણાં ચૂકવવા પડે છે.

* સિદ્ધાંત: કુગાવાને ઘણીવાર એ રીતે વર્ણવવામાં આવે છે કે "જ્યારે અતિશય નાણું બજારમાં ઓછી વસ્તુઓનો પીછો કરે છે" (Too much money chasing too few goods).

૨. કુગાવાની વ્યાખ્યાઓ (Definitions of Inflation)

અર્થશાસ્ત્રીઓએ કુગાવા અંગે નીચે મુજબની વિશિષ્ટ વ્યાખ્યાઓ આપી છે:

* પ્રો. ક્રાઉથર (Crowther) ના મતે: "કુગાવો એ એક એવી સ્થિતિ છે જેમાં નાણાંનું મૂલ્ય ઘટતું હોય છે અને કિંમતો વધતી હોય છે."

* પ્રો. પિગુ (Pigou) ના મતે: "જ્યારે અર્થતંત્રમાં વાસ્તવિક ઉત્પાદન કરતાં નાણાકીય આવક વધુ ઝડપથી વધે છે ત્યારે કુગાવો સર્જાય છે."

* પ્રો. આકલે (Ackley) ના મતે: "કિંમત સપાટીમાં થતો સતત અને નોંધપાત્ર વધારો એટલે કુગાવો."

* પ્રો. કેઇન્સ (Keynes) ના મતે: "પૂર્ણ રોજગારી (Full Employment) ની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી જો નાણાંના પુરવઠામાં વધારો કરવામાં આવે, તો તે સાચો કુગાવો (True Inflation) સર્જે છે."

૩. કુગાવાના લક્ષણો (Features of Inflation)

૧. કિંમત સપાટીમાં સતત વધારો: કુગાવામાં ભાવવધારો કોઈ એકાદ દિવસે વધીને અટકી જતો નથી, પરંતુ તે લાંબા સમય સુધી સતત ઉપર તરફ જવાની પ્રવૃત્તિ દર્શાવે છે.

૨. સર્વગ્રાહી ભાવવધારો (General Rise in Prices): કુગાવામાં માત્ર એક કે બે વસ્તુઓના ભાવ નથી વધતા, પરંતુ અર્થતંત્રની મોટાભાગની તમામ ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓની કિંમતો વધે છે.

૩. નાણાંની ખરીદશક્તિમાં ઘટાડો: કિંમતો વધવાના કારણે સમાન રકમથી અગાઉ કરતાં ઓછી વસ્તુઓ ખરીદી શકાય છે, એટલે કે નાણાંનું આંતરિક મૂલ્ય ઘટે છે.

૪. નાણાકીય પરિબળ: કુગાવો એ એક નાણાકીય ઘટના (Monetary Phenomenon) છે, જ્યાં નાણાંનો પુરવઠો વાસ્તવિક ઉત્પાદન કરતાં વધી જાય છે.

૫. સંપૂર્ણ રોજગારી પછીનો કુગાવો: અર્થતંત્ર પૂર્ણ રોજગારીએ પહોંચી ગયા પછી ઉત્પાદન વધારી શકાતું નથી, જેથી ભાવ ઝડપથી વધવા લાગે છે.

૬. આવક અને સંપત્તિની પુનઃવહેંચણી: કુગાવો ધનિકો/ઉદ્યોગપતિઓને વધુ ધનિક બનાવે છે કારણ કે તેમના નફા વધે છે, જ્યારે નિશ્ચિત આવક ધરાવતા પગારદારો અને ગરીબ વર્ગની વાસ્તવિક આવક ઘટે છે.

૭. સ્વ-સંચાલિત સક્રિયતા (Self-Sustaining):

એકવાર ભાવવધારો શરૂ થાય એટલે મજૂરો વધુ વેતનની માંગ કરે છે, જેથી ઉત્પાદન ખર્ચ વધે છે અને તે ફરીથી ભાવ વધારે છે (Price-Wage Spiral).

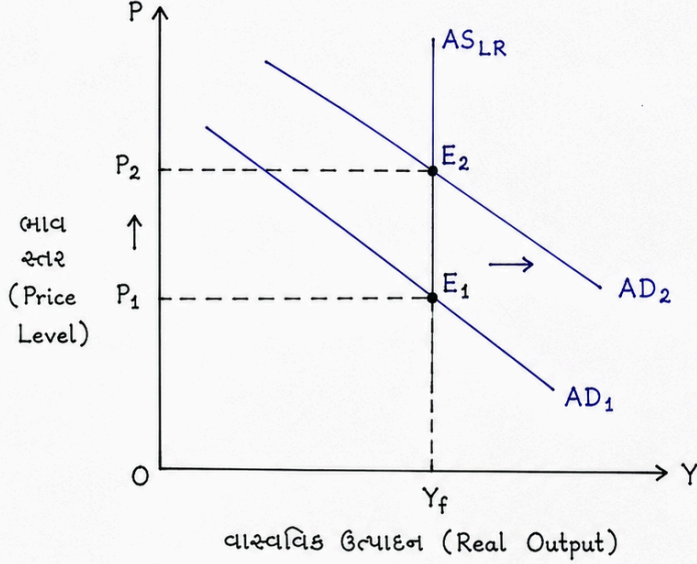
૪. કુગાવાના કારણો (Causes of Inflation)

કુગાવો સર્જવા માટેના કારણોને મુખ્યત્વે બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે:

(A) માંગ પ્રેરિત પરિબળો (Demand-Pull Factors):

કિમાન્ક પુશ કુગાવો (Demand Pull Inflation)

જ્યારે કુલ માંગ (AD) માં વધારો થાય અને પુરવઠો (AS) યથાવત રહે, ત્યારે સામાન્ય સ્તર (Price Level) વધે છે. તેને કિમાન્ક પુશ કુગાવો કહે છે.

આલેખની સમજ :

- પ્રારંભિક સ્થિતિમાં AD_1 , AS_{LR} ને બિંદુ E_1 પર કાપે છે.
- ભાવ સ્તર = P_1
- વાસ્તવિક ઉત્પાદન = Y_f (પૂર્ણ રોજગાર સ્તર)
- જ્યારે કુલ માંગ AD_1 થી વધીને AD_2 થાય છે.
- AS_{LR} યથાવત રહે છે.
- નવી સ્થિતિ E_2 બને છે.
- ભાવ સ્તર P_1 થી વધીને P_2 થાય છે.
- વાસ્તવિક ઉત્પાદન યથાવત Y_f રહે છે.

નિષ્કર્ષ : AD માં વધારો હોય ત્યારે પુરવઠો સ્થિર હોય તો ભાવ સ્તર વધે છે, પરંતુ ઉત્પાદન (Y_f) માં કોઈ વધારો થતો નથી.

આ સ્થિતિને જ કિમાન્ક પુશ કુગાવો (Demand Pull Inflation) કહે છે.

જ્યારે અર્થતંત્રમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓની કુલ માંગ (Aggregate Demand) તેમના કુલ પુરવઠા (Aggregate Supply) કરતાં વધી જાય છે, ત્યારે 'માગ પ્રેરિત કુગાવો' સર્જાય છે. તેના મુખ્ય કારણો નીચે મુજબ છે:

કિમતક (Demand Pull) કુગાવો — આલેખનું સમજૂતી

વ્યાખ્યા

જ્યારે કુલ માંગ (AD) માં વધારો થાય અને કુલ પુરવઠો (AS) સ્થિર રહે, ત્યારે સામાન્ય ભાવ સ્તર (Price Level) માં વધારો થાય છે. આ સ્થિતિને કિમતક ખેંચાણ કુગાવો (Demand Pull Inflation) કહે છે.

આલેખના મુખ્ય ભાગો

P = ભાવ સ્તર (Price Level)

Y = વાસ્તવિક ઉત્પાદન (Real Output)

AD = કુલ માંગ (Aggregate Demand)

AS_{LR} = લાંબાગાળાનો કુલ પુરવઠો (Long Run Aggregate Supply)

Y_f = પૂર્ણ રોજગારનું ઉત્પાદન (Full Employment Output)

P_1 = પ્રારંભિક ભાવ સ્તર

P2 = નવું ભાવ સ્તર
E1 = પ્રારંભિક સંતુલન બિંદુ
E2 = નવું સંતુલન બિંદુ

આલેખની સમજૂતી

1. પ્રારંભિક સ્થિતિ:

AD1 અને ASLR બિંદુ E1 પર એકબીજાને છેદે છે.

આ સમયે:

ભાવ સ્તર = P1
વાસ્તવિક ઉત્પાદન = Yf

2. કુલ માંગમાં વધારો:

AD1 → AD2

લોકોની માંગ, વપરાશ, રોકાણ અથવા સરકારી ખર્ચમાં વધારો થવાથી કુલ માંગ AD1માંથી AD2 તરફ વધે છે.

3. કુલ પુરવઠો સ્થિર:

ASLR = સ્થિર

લાંબાગાળામાં અર્થતંત્ર પૂર્ણ રોજગારના સ્તરે હોવાથી ઉત્પાદન Yf પર સ્થિર રહે છે.

4. નવું સંતુલન:

AD2 અને ASLR બિંદુ E2 પર છેદે છે.

આથી:

ભાવ સ્તર: P1 → P2
વાસ્તવિક ઉત્પાદન: Yf → Yf

અર્થાત્ ભાવ સ્તરમાં વધારો થાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક ઉત્પાદનમાં વધારો થતો નથી.

આલેખનો મુખ્ય અર્થ

AD ↑ + AS સ્થિર

↓

ભાવ સ્તર ↑

↓

P1 → P2

↓

ઉત્પાદન Yf પર સ્થિર

નિષ્કર્ષ

કુલ માંગ (AD) માં વધારો થાય અને કુલ પુરવઠો (AS) સ્થિર રહે, તો ભાવ સ્તરમાં વધારો થાય છે, પરંતુ પૂર્ણ રોજગારના સ્તરે વાસ્તવિક ઉત્પાદન (Yf) માં વધારો થતો નથી. આ સ્થિતિને કિંમતક ખેંચાણ કુગાવો (Demand Pull Inflation) કહે છે.

પરીક્ષામાં લખવા જેવી ટૂંકી લાઈન

"વધુ નાણાં થોડા માલનો પીછો કરે છે" — એટલે કે કુલ માંગમાં વધારો થતાં સ્થિર પુરવઠા સામે ભાવ સ્તરમાં વધારો થાય છે.

૧. નાણાંના પુરવઠામાં વધારો (Increase in Money Supply):

મધ્યસ્થ બેંક (RBI) દ્વારા ધિરાણ નીતિ હળવી કરવાથી કે બેંકો દ્વારા વધુ ધિરાણ આપવાથી બજારમાં નાણાંનો પુરવઠો વધે છે, જે લોકોની ખરીદશક્તિ અને માંગ વધારે છે.

૨. સરકારી ખર્ચમાં વધારો (Increase in Government Expenditure):

સરકાર દ્વારા ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર, સંરક્ષણ, કે કલ્યાણકારી યોજનાઓ પાછળ મોટા પાયે ખર્ચ કરવામાં આવે ત્યારે લોકોના હાથમાં નાણાં પહોંચે છે, જેનાથી બજારમાં માંગ વધે છે.

૩. ખાધ પુરોધાસ / નવી નોટો છાપવી (Deficit Financing):

સરકાર પોતાના બજેટની ખાધ પૂરવા માટે RBI પાસેથી નવી નોટો છપાવીને નાણાં મેળવે છે, જેનાથી અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદન વધ્યા વગર સીધું નાણું ઉમેરાય છે.

૪. વસ્તી વધારો (Population Growth):

ભારત જેવા દેશોમાં વસ્તી ઝડપથી વધવાને કારણે વપરાશી વસ્તુઓ (અનાજ, મકાન, કપડાં) ની માંગમાં સતત વધારો થાય છે.

૫. કાળા નાણાંનો ઉપદ્રવ (Black Money):

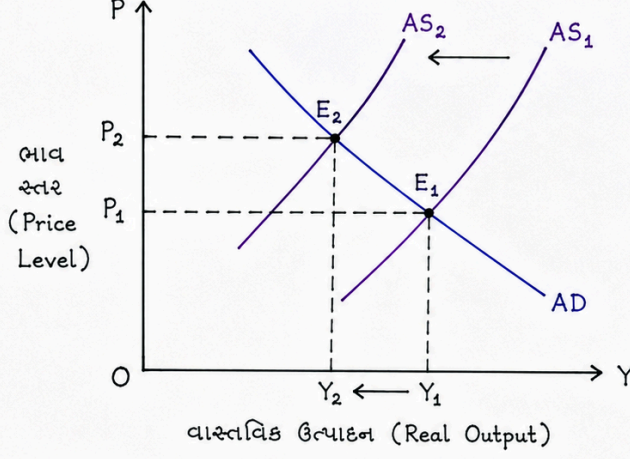
કરચોરી દ્વારા એકત્રિત થયેલું કાળું નાણું મોજશોખ અને બિન-ઉત્પાદકીય વસ્તુઓ પાછળ ખર્ચાય છે, જે બજારમાં કૃત્રિમ માંગ ઊભી કરે છે.

(B) ખર્ચ પ્રેરિત પરિબલો (Cost-Push Factors):

જ્યારે વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરવાનો ખર્ચ વધવાને કારણે ઉત્પાદકો કિંમતો વધારે છે, ત્યારે 'ખર્ચ પ્રેરિત કુગાવો' સર્જાય છે. તેના મુખ્ય કારણો નીચે મુજબ છે:

અર્થ પુશ કુગાવો (Cost Push Inflation)

જ્યારે વસ્તુઓના ઉત્પાદન અર્થમાં વધારો થવાથી કુલ પુરવઠો (AS) કાબી તરફ ખસે છે અને ભાવ સ્તર (Price Level) વધી જાય છે, તેને અર્થ પુશ કુગાવો કહે છે.

આલેખની સમજ :

- પ્રારંભિક સ્થિતિ E_1 બિંદુ પર છે.
- AS_1 અને AD ના છેદબિંદુએ ભાવ સ્તર P_1 અને વાસ્તવિક ઉત્પાદન Y_1 છે.
- જ્યારે ઉત્પાદનના અર્થમાં વધારો થાય છે (જેમકે કાચામાલના ભાવ, મજૂરી, ટેક્સ વધારો વગેરેને કારણે) ત્યારે કુલ પુરવઠો કાબી તરફ ખસે છે.
- AS_1 કાબી તરફ ખસીને AS_2 થાય છે.
- નવી સ્થિતિ E_2 બિંદુ પર થાય છે.
- ભાવ સ્તર P_2 ($P_2 > P_1$) થાય છે.
- વાસ્તવિક ઉત્પાદન Y_2 ($Y_2 < Y_1$) થાય છે.
- એટલે ભાવ વધી જાય છે અને ઉત્પાદન ઘટી જાય છે.

કારણો :

- કાચા માલના ભાવમાં વધારો.
- મજૂરી (વેતન) માં વધારો.
- ટેક્સ, ઉત્પાદન કર વગેરેમાં વધારો.
- આયાતી ઇનપુટના ભાવમાં વધારો.
- કુદરતી આફત, યુદ્ધ વગેરેને કારણે ઉત્પાદન અર્થમાં વધારો.

પરિણામો :

- ભાવ સ્તર વધે છે.
- વાસ્તવિક ઉત્પાદન ઘટે છે.
- લોકોની ખરીદ શક્તિ ઘટે છે.
- બેરોજગારીમાં વધારો થાય છે.
- અર્થવ્યવસ્થાની વૃદ્ધિ ધીમી પડે છે.

નિષ્કર્ષ : ઉત્પાદનના અર્થમાં વધારો ને કારણે કુલ પુરવઠો કાબી તરફ ખસી જાય છે, જેને પરિણામે ભાવ સ્તર વધે છે અને વાસ્તવિક ઉત્પાદન ઘટે છે. તેને અર્થ પુશ કુગાવો કહે છે.

અર્થ-પુશ કુગાવો (Cost Push Inflation) — આલેખનું સમજૂતી

વ્યાખ્યા

જ્યારે ઉત્પાદનના અર્થમાં વધારો થવાથી કુલ પુરવઠો (AS) ઘટે છે અને તેના પરિણામે ભાવ સ્તર (Price Level) વધે છે, ત્યારે તેને અર્થ-પુશ કુગાવો (Cost Push Inflation) કહે છે.

આલેખના મુખ્ય ભાગો

- P = ભાવ સ્તર (Price Level)
- Y = વાસ્તવિક ઉત્પાદન (Real Output)
- AD = કુલ માંગ (Aggregate Demand)
- AS_1 = પ્રારંભિક કુલ પુરવઠો
- AS_2 = નવો કુલ પુરવઠો
- P_1 = પ્રારંભિક ભાવ સ્તર
- P_2 = નવું ભાવ સ્તર
- Y_1 = પ્રારંભિક વાસ્તવિક ઉત્પાદન
- Y_2 = નવું વાસ્તવિક ઉત્પાદન
- E_1 = પ્રારંભિક સંતુલન બિંદુ
- E_2 = નવું સંતુલન બિંદુ

આલેખની સમજૂતી

1. પ્રારંભિક સંતુલન

AS1 અને AD બિંદુ E1 પર એકબીજાને છેદે છે.

આ સમયે:

ભાવ સ્તર = P_1

વાસ્તવિક ઉત્પાદન = Y_1

2. ઉત્પાદન ખર્ચમાં વધારો

ઉત્પાદનના ખર્ચમાં વધારો થવાના કારણો:

- કાચા માલના ભાવમાં વધારો
- મજૂરી (વેતન)માં વધારો
- કર (Tax)માં વધારો
- આયાતી ઇનપુટના ભાવમાં વધારો
- કુદરતી આફત અથવા યુદ્ધ
- ઊર્જા અને ઈંધણના ભાવમાં વધારો

3. કુલ પુરવઠામાં ઘટાડો

ઉત્પાદન ખર્ચ વધવાથી ઉત્પાદકો ઓછું ઉત્પાદન કરવા પ્રેરાય છે. તેથી કુલ પુરવઠાની વકરેખા ડાબી તરફ ખસે છે.

AS1 → AS2

4. નવું સંતુલન

હવે AS2 અને AD બિંદુ E2 પર છેદે છે.

આથી:

ભાવ સ્તર: $P_1 \rightarrow P_2$

વાસ્તવિક ઉત્પાદન: $Y_1 \rightarrow Y_2$

અહીં:

$P_2 > P_1$

$Y_2 < Y_1$

અર્થાત્ ભાવ વધે છે અને ઉત્પાદન ઘટે છે.

આલેખનો મુખ્ય અર્થ

ઉત્પાદન ખર્ચ ↑

↓

કુલ પુરવઠો ↓

↓

AS1 → AS2

↓

ભાવ સ્તર ↑

↓

P1 → P2

સાથે સાથે

વાસ્તવિક ઉત્પાદન ↓

↓

Y1 → Y2

ખર્ચ-પુશ કુગાવાના કારણો

1. કાચા માલના ભાવમાં વધારો.
2. મજૂરી (વેતન)માં વધારો.
3. કર અને ઉત્પાદન કરમાં વધારો.
4. આયાતી ઇનપુટના ભાવમાં વધારો.
5. ઈંધણ અને ઊર્જાના ભાવમાં વધારો.
6. કુદરતી આફત, યુદ્ધ વગેરેને કારણે ઉત્પાદન ખર્ચમાં વધારો.

પરિણામો

1. ભાવ સ્તરમાં વધારો થાય છે.
2. વાસ્તવિક ઉત્પાદન ઘટે છે.
3. લોકોની ખરીદશક્તિ ઘટે છે.
4. બેરોજગારીમાં વધારો થઈ શકે છે.
5. આર્થિક વૃદ્ધિ ધીમી પડી શકે છે.

પરીક્ષાલક્ષી નિષ્કર્ષ

ઉત્પાદનના ખર્ચમાં વધારો થવાથી કુલ પુરવઠો ડાબી તરફ ખસે છે.
પરિણામે ભાવ સ્તર વધે છે અને વાસ્તવિક ઉત્પાદન ઘટે છે.
આ સ્થિતિને ખર્ચ-પુશ કુગાવો (Cost Push Inflation) કહે છે.

ચાદ રાખવાની સરળ રીત

Cost ↑ → AS ↓ → Price ↑ + Output ↓

Demand Pull: AD ↑ → Price ↑

Cost Push: Cost ↑ → AS ↓ → Price ↑ + Output ↓

૧. વેતનમાં વધારો (Rise in Wages):

શ્રમિકો અને ટ્રેડ યુનિયનો દ્વારા તેમના વેતનમાં વધારો કરાવવામાં આવે ત્યારે ઉત્પાદન ખર્ચ વધે છે, જેની ભરપાઈ કરવા માલિકો વસ્તુની કિંમતમાં વધારો કરે છે.

૨. કાચા માલની કિંમતોમાં વધારો (Increase in Raw Material Cost):

સ્ટીલ, કોલસો, સિમેન્ટ અને ખાસ કરીને ફૂડ ઓઇલ (પેટ્રોલ/ડીઝલ) ના ભાવ વધવાથી પરિવહન ખર્ચ અને ઉત્પાદન ખર્ચ વધી જાય છે.

૩. પરોક્ષ કરવેરામાં વધારો (Increase in Indirect Taxes):

સરકાર જ્યારે GST કે એક્સાઇઝ ડ્યુટી જેવા પરોક્ષ કરવેરાના દરો વધારે છે, ત્યારે વસ્તુઓની અંતિમ વેચાણ કિંમત સીધી વધી જાય છે.

૪. આયાતી કુગાવો (Imported Inflation):

જ્યારે ભારત બહારના દેશોમાંથી મોંઘો કાચો માલ કે યંત્રો આયાત કરે છે (જેમ કે મોંઘું ફૂડ ઓઇલ), ત્યારે દેશમાં ઉત્પાદિત વસ્તુઓ આપોઆપ મોંઘી બને છે.

૫. કુદરતી પરિબલો અને ઉત્પાદનમાં ઘટાડો:

દુષ્કાળ, પૂર કે વાવાઝોડાના કારણે ખેત-ઉત્પાદન ઘટે છે, જેથી અનાજ અને શાકભાજીના ભાવ ઝડપથી વધે છે.

પરીક્ષા માટે ટૂંકો સાર (Quick Exam Recap):

* અર્થ: કિંમત સપાટીમાં સતત અને સર્વગ્રાહી વધારો, નાણાંનું મૂલ્ય ઘટે.

* લક્ષણો: સર્વગ્રાહી ભાવવધારો, ખરીદશક્તિનો ક્ષય, નાણાકીય ઘટના, પુનઃવહેંચણી.

* માગ પ્રેરિત કારણો: નાણાંનો પુરવઠો, સરકારી ખર્ચ, ખાધ પુરોધાસ, વસ્તી વધારો, કાળું નાણું.

* ખર્ચ પ્રેરિત કારણો: વેતન વધારો, કાચા માલ/ઓઇલના ભાવ, પરોક્ષ કરો, આયાતી કુગાવો.

Topic-2

૧. ગ્રાહક કિંમત સૂચકાંક (Consumer Price Index - CPI)

અર્થ અને ખ્યાલ:

ગ્રાહક કિંમત સૂચકાંક (CPI) એ અર્થતંત્રમાં રિટેલ (ખૂચ/છૂટક) સ્તરે ગ્રાહકો દ્વારા ખરીદવામાં આવતી વસ્તુઓ અને સેવાઓની કિંમતોમાં થતા સરેરાશ ફેરફારને માપતો સૂચકાંક છે. તેને 'રિટેલ ઇન્ફ્લેશન' (Retail Inflation) પણ કહેવામાં આવે છે.

ગ્રાહક જે અંતિમ કિંમત ચૂકવે છે (જેમાં પરોક્ષ કરો અને સ્થાનિક નફો શામિલ હોય છે) તેને CPI ધ્યાનમાં લે છે. ભારતમાં National Statistical Office (NSO), જે સાંકડી આંકડાકીય અને કાર્યક્રમ અમલીકરણ મંત્રાલય (MoSPI) હેઠળ કાર્ય કરે છે, તેના દ્વારા દર મહિને CPI બહાર પાડવામાં આવે છે.

મુખ્ય લક્ષણો અને સુધારાઓ:

* આધાર વર્ષ (*Base Year*): હાલમાં CPI નું આધાર વર્ષ ૨૦૧૨ = ૧૦૦ છે.

* બાસ્કેટ અને વજન (*Basket of Goods & Services*): CPI માં માત્ર ભૌતિક વસ્તુઓ જ નહીં પરંતુ સેવાઓ (*Services*) નો પણ સમાવેશ થાય છે. તેમાં ખોરાક અને પીણાં, મકાન ભાડું, કપડાં, શિક્ષણ, આરોગ્ય, પરિવહન અને મનોરંજન જેવી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

* ખોરાકનો હિસ્સો: CPI માં ખોરાક અને પીણાં (*Food & Beverages*) નો ફાળો સૌથી વધુ (આશરે ૪૫.૮૬%) રહેલો છે.

CPI ના મુખ્ય વર્ગીકરણો:

૧. CPI (Rural): ગ્રામીણ ગ્રાહકો માટે.

૨. CPI (Urban): શહેરી ગ્રાહકો માટે.

૩. CPI (Combined): ગ્રામીણ અને શહેરી બંનેનું સંયુક્ત માપદંડ (દેશનો મુખ્ય કુળાવો માપવા માટે આનો ઉપયોગ થાય છે).

૪. વિશિષ્ટ જૂથો માટેના CPI: CPI-IW (ઔદ્યોગિક શ્રમિકો માટે - *Industrial Workers*), CPI-AL (કૃષિ શ્રમિકો માટે - *Agricultural Labourers*) જે શ્રમ મંત્રાલયના લેબર બ્યુરો દ્વારા બહાર પાડવામાં આવે છે.

મહત્વ અને ઉપયોગ:

* રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (*RBI*) ની નીતિ: ૨૦૧૪ માં રઘુરામ રાજન સમિતિની ભલામણ બાદ RBI એ નાણાકીય નીતિ (*Monetary Policy / Repo Rate*) નક્કી કરવા માટે WPI ના સ્થાને CPI (Combined) ને મુખ્ય પરિમાણ તરીકે સ્વીકાર્યું છે.

* મોંઘવારી ભથ્થું (*Dearness Allowance*): સરકારી અને સંગઠિત ક્ષેત્રના કર્મચારીઓનું મોંઘવારી ભથ્થું નક્કી કરવા CPI-IW નો ઉપયોગ થાય છે.

૨. જથ્થાબંધ કિંમત સૂચકાંક (**Wholesale Price Index - WPI**)

અર્થ અને ખ્યાલ:

જથ્થાબંધ કિંમત સૂચકાંક (WPI) એ પ્રથમ વેપાર સ્તરે (*Wholesale Level*) એટલે કે ઉત્પાદકો અને જથ્થાબંધ વેપારીઓ વચ્ચે થતા નાણાકીય વ્યવહારોમાં વસ્તુઓની કિંમતમાં થતા ફેરફારોને માપે છે. તેને 'હેડલાઇન કે હોલસેલ ઇન્ફ્લેશન' પણ કહેવાય છે.

ભારતમાં વાણિજ્ય અને ઉદ્યોગ મંત્રાલય (*Ministry of Commerce and Industry*) ના આર્થિક સલાહકારની કચેરી (*Office of Economic Adviser*) દ્વારા દર મહિને WPI ના આંકડા બહાર પાડવામાં આવે છે.

મુખ્ય લક્ષણો અને માળખું:

* આધાર વર્ષ (Base Year): હાલમાં WPI નું આધાર વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨ = ૧૦૦ છે.

* માત્ર વસ્તુઓનો સમાવેશ (Goods Only): WPI ની સૌથી મોટી મર્યાદા એ છે કે તેમાં સેવાઓ (Services) નો સમાવેશ થતો નથી. તેમાં માત્ર ભૌતિક વસ્તુઓ જ ગણવામાં આવે છે.

* ત્રણ મુખ્ય જૂથો (Three Main Groups & Weights):

૧. પ્રાથમિક વસ્તુઓ (Primary Articles - ૨૨.૬૨% વજન): ખાદ્ય પદાર્થો, બિન-ખાદ્ય કૃષિ ઉત્પાદનો અને ખનિજો.

૨. બળતણ અને વીજળી (Fuel & Power - ૧૩.૧૫% વજન): પેટ્રોલીયમ, ડીઝલ, એલપીજી અને વીજળી.

૩. ઉત્પાદિત વસ્તુઓ (Manufactured Products - ૬૪.૨૩% વજન): કાપડ, રસાયણો, ધાતુઓ, મશીનરી અને પ્રોસેસ્ડ ફૂડ (સૌથી વધુ વજન).
મહત્વ અને ઉપયોગ:

* ઉત્પાદન ખર્ચનું આંકલન: WPI દર્શાવે છે કે ઉદ્યોગો અને ફેક્ટરીઓ માટે કાચો માલ અને ઉત્પાદન ખર્ચ કેટલો વધી રહ્યો છે.

* વેપારી જોખમનું માપન: જથ્થાબંધ બજારમાં ભાવના ઉતાર-ચઢાવથી અર્થતંત્રમાં સપ્લાય ચેઈન અને વેપારી નફાકારકતા સમજી શકાય છે.

CPI અને WPI

1. CPI (Consumer Price Index)

→ પરિચય :

CPI એ કંચુમર પ્રાર્થસ ઈન્ટેક્સ છે. તે ઉપભોક્તા દ્વારા વપરાતી ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓના ભાવાસ્તરમાં થતા ફેરફારને માપે છે.

→ ઉદ્દેશ્ય :

- રિટેલ સ્તરે ચીજવસ્તુઓના ભાવાસ્તરમાં થતા ફેરફારને માપવો.
- મોંઘવારી (Inflation)ના દરને માપવાનો મુખ્ય હેતુ.

→ વિધિ :

નિર્ધારિત આધાર વર્ષના ભાવો સાથે સરખામણી કરીને વર્તમાન વર્ષના ભાવોનું સરેરાશ કાઢવામાં આવે છે.

→ ગણતરીનો સૂત્ર :

$$CPI = \left(\frac{\text{વર્તમાન વર્ષનું વજનિત સરેરાશ ભાવ}}{\text{આધાર વર્ષનું વજનિત સરેરાશ ભાવ}} \right) \times 100$$

→ વિશેષતાઓ :

- રિટેલ ખરીદકર્તાના દષ્ટિકોણથી તૈયાર થાય છે.
- ઘરેલુ ઉપભોગ ઉપર આધારિત છે.
- જીવનનિર્વાહ ખર્ચ (Cost of Living) માપવામાં મદદરૂપ.

2. WPI (Wholesale Price Index)

→ પરિચય :

WPI એ હોલસેલ પ્રાર્થસ ઈન્ટેક્સ છે. તે થોક વ્યાપારીઓના સ્તરે ચીજવસ્તુઓના ભાવાસ્તરમાં થતા ફેરફારને માપે છે.

→ ઉદ્દેશ્ય :

- થોક સ્તરે ચીજવસ્તુઓના ભાવાસ્તરમાં થતા ફેરફારને માપવો.
- ઉત્પાદકો અને વેપારીઓ માટે ભાવસ્થિતિ જાણવા ઉપયોગી.

→ વિધિ :

આધાર વર્ષના ભાવો સાથે સરખામણી કરી વર્તમાન વર્ષના ભાવોનું સરેરાશ કાઢવામાં આવે છે.

→ ગણતરીનો સૂત્ર :

$$WPI = \left(\frac{\text{વર્તમાન વર્ષનું વજનિત સરેરાશ ભાવ}}{\text{આધાર વર્ષનું વજનિત સરેરાશ ભાવ}} \right) \times 100$$

→ વિશેષતાઓ :

- ઉત્પાદક/થોક વેપારીના દષ્ટિકોણથી તૈયાર થાય છે.
- ઉત્પાદનના ભાવાસ્તર (Cost of Production) માપવામાં મદદરૂપ.
- સામાન્ય રીતે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર સાથે વધુ સંબંધિત.

CPI અને WPI માં તફાવત

ક્રમ	નિષ્પત્તિ	CPI	WPI
1	માપવાનો ક્ષેત્ર	રિટેલ સ્તર (ઉપભોક્તા સ્તર)	થોક સ્તર (વેપારી/ઉત્પાદક સ્તર)
2	દયાન કેન્દ્રિત	ઉપભોક્તા દ્વારા વપરાતી વસ્તુઓ અને સેવાઓ	ઉત્પાદકો દ્વારા બનાવેલ વસ્તુઓ
3	મુખ્ય ઉપયોગ	જીવનનિર્વાહ ખર્ચ અને મોંઘવારી માપવા	ઉત્પાદન ખર્ચ અને ભાવસ્થિતિ જાણવી
4	ઉદાહરણ	અનાજ, શાકભાજી, કપડા, મકાન ભાડું, શિક્ષણ, આરોગ્ય વગેરે.	કાચો માલ, ઈંધણ, વીજળી, ચંત્રો, ધાતુઓ વગેરે.
5	તૈયાર કરનાર સંસ્થા	NSO (National Statistical Office)	DPIIT (Department for Promotion of Industry and Internal Trade)
6	આધાર વર્ષ	2012 = 100	2011-12 = 100

* નિષ્કર્ષ : CPI સામાન્ય જનજીવન પર સીધી અસર બતાવે છે, જ્યારે WPI ઉત્પાદનમાં ખર્ચ અને થોક સ્તરની ભાવસ્થિતિ બતાવે છે. બંને સૂચકો મોંઘવારી સમજવા માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

3. CPI અને WPI વચ્ચેનો મુખ્ય તફાવત (Quick Comparison)

* વેપારનું સ્તર: CPI છૂટક/ગ્રાહક સ્તરે (Retail Level) માપે છે; જ્યારે WPI જથ્થાબંધ સ્તરે (Wholesale Level) માપે છે.

* સેવાઓનો સમાવેશ: CPI માં વસ્તુઓ + સેવાઓ બંને છે; WPI માં માત્ર વસ્તુઓ છે (સેવાઓ નથી).

* સૌથી વધુ ભાર/વજન (Weightage): CPI માં ખોરાક (Food ~ 45.8%) ને સૌથી વધુ વજન અપાયું છે; જ્યારે WPI માં ઉત્પાદિત વસ્તુઓ (Manufactured Goods ~ 64.2%) ને સૌથી વધુ વજન અપાયું છે.

* RBI નો ઉપયોગ: RBI નાણાકીય નીતિ અને વ્યાજના દરો નક્કી કરવા માટે CPI (Combined) નો ઉપયોગ કરે છે.

Topic-3

સ્ટેગફ્લેશન (Stagflation)

૧. અર્થ અને પરિચય (Meaning and Introduction)

* ખ્યાલ: અર્થશાસ્ત્રમાં Stagflation એ બે શબ્દોનો બનેલો સંયુક્ત શબ્દ છે: Stagnation (આર્થિક મંદી/સ્થિરતા) + Inflation (કુગાવો/ભાવવધારો).

* વ્યાખ્યા: અર્થતંત્રમાં જ્યારે એકસાથે ત્રણ ગંભીર સમસ્યાઓ જોવા મળે તેને સ્ટેગફ્લેશન કહેવાય છે:

* ઊંચો કુગાવો (High Inflation): ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓના ભાવમાં સતત વધારો.

* આર્થિક મંદી/સ્થિરતા (Stagnant Growth): જીડીપી (GDP) ના વૃદ્ધિદરમાં ઘટાડો કે સ્થિરતા.

* ઊંચી બેરોજગારી (High Unemployment): ઉત્પાદન ઘટવાથી લોકોની નોકરીઓ જવી અને બેરોજગારી વધવી.

* પરંપરાગત વિચારસરણીથી વિપરીત: પરંપરાગત કેઇન્સિય અર્થશાસ્ત્ર મુજબ, કુગાવો અને બેરોજગારી વચ્ચે વ્યસ્ત સંબંધ (Inverse Relationship) હોય છે (જેમ કે ફિલિપ્સ વક્ર દર્શાવે છે - કુગાવો વધે તો બેરોજગારી ઘટે). પરંતુ સ્ટેગફ્લેશન એ એવી અસાધારણ સ્થિતિ છે જ્યાં કુગાવો અને બેરોજગારી બંને એકસાથે ઊંચા સ્તરે પ્રવર્તે છે.

* ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ: આ શબ્દ સૌપ્રથમ ૧૯૬૫ માં બ્રિટિશ રાજકારણી હેરોલ્ડ મેકમિલન અને નોર્મન મેકલિયોડ દ્વારા વાપરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ વૈશ્વિક સ્તરે ૧૯૭૦ ના દાયકામાં (1970s Oil Crisis) જ્યારે ઓપેક (OPEC) દેશોએ તેલના ભાવ અચાનક ચારગણા કરી દીધા ત્યારે અમેરિકા અને પશ્ચિમી દેશોમાં સ્ટેગફ્લેશન પ્રથમ વાર મોટા પાયે જોવા મળ્યું હતું.

૨. સ્ટેગફ્લેશનના કારણો (Causes of Stagflation)

અર્થશાસ્ત્રીઓના મતે સ્ટેગફ્લેશન સર્જવા માટે મુખ્યત્વે બે પરિબળો જવાબદાર છે:

૧. પુરવઠાનો આંચકો (Supply-Side Shock):

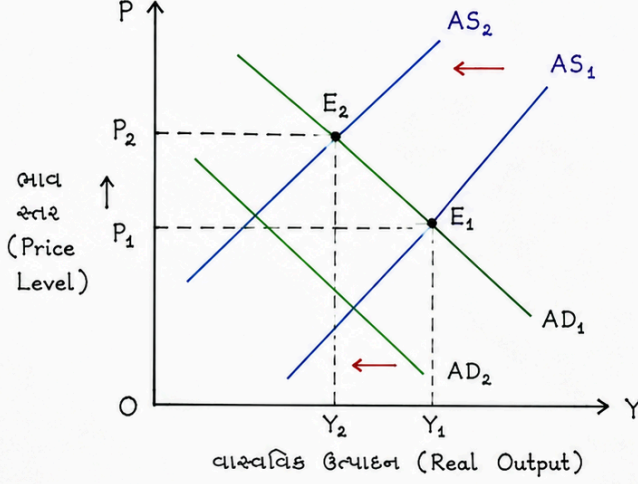
જ્યારે અર્થતંત્ર માટે અત્યંત જરૂરી એવા કાચા માલ (જેમ કે ફૂડ ઓઇલ/પેટ્રોલિયમ) ના ભાવમાં અચાનક અને તીવ્ર વધારો થાય છે, ત્યારે ઉત્પાદન ખર્ચ (Cost of Production) ખૂબ વધી જાય છે. આનાથી ઉત્પાદકો ઉત્પાદન ઘટાડે છે (મંદી) અને સાથે કિંમતો વધારે છે (કુગાવો).

૨. નબળી અને વિરોધાભાસી સરકારી નીતિઓ (Inappropriate Macroeconomic Policies):

જો સરકાર નાણાંનો પુરવઠો (Money Supply) ઝડપથી વધારે પણ તે જ સમયે ઉદ્યોગો અને શ્રમ બજાર પર કડક નિયંત્રણો કે ઊંચા વેરા લાદે, તો ઉત્પાદન વધવાને બદલે માત્ર કુગાવો વધે છે.

સ્થગફ્લેશન (Stagflation)

જ્યારે કોઈ અર્થતંત્રમાં સાથે સાથે ઊંચી મોંઘવારી (High Inflation) અને ઘટતું ઉત્પાદન/આવક (Falling Output) તથા બેરોજગારી (High Unemployment) જોવા મળે, ત્યારે તે સ્થિતિને સ્થગફ્લેશન કહે છે.

સમજૂતી :

- શરૂઆતમાં અર્થતંત્ર E_1 બિંદુ પર છે. અહીં ભાવ સ્તર P_1 અને વાસ્તવિક ઉત્પાદન Y_1 છે.
- જ્યારે કુલ માંગ (AD) માં ઘટાડો થાય છે (AD_1 થી AD_2 તરફ ખસે છે) અને સાથે કુલ પુરવઠો (AS) માં ઘટાડો થાય છે (AS_1 થી AS_2 તરફ ખસે છે),
- ત્યારે નવી સ્થિતિ E_2 બિંદુ પર સ્થાપિત થાય છે.
- અહીં ભાવ સ્તર P_2 ($P_2 > P_1$) એટલે મોંઘવારી વધી ગઈ.
- વાસ્તવિક ઉત્પાદન Y_2 ($Y_2 < Y_1$) એટલે ઉત્પાદન ઘટી ગયું.
- એટલે મોંઘવારી સાથે ઉત્પાદન ઘટે અને બેરોજગારી વધે છે. આ સ્થિતિને સ્થગફ્લેશન કહે છે.

કારણો :

- તેલના ભાવમાં વધારો.
- કાચા માલના ભાવમાં વધારો.
- સરકારની ખોટી નીતિઓ.
- યુદ્ધ, કુદરતી આફત, સપ્લાય ચેનમાં ખોટ.
- કર અને દેલીના વધારા.

વિશેષતાઓ :

- ઊંચી મોંઘવારી (Price Level વધે).
- વાસ્તવિક ઉત્પાદન ઘટે.
- બેરોજગારીનો દર વધે.
- અર્થતંત્રમાં મંદી જેવી સ્થિતિ સર્જાય.

નિષ્કર્ષ : જ્યારે અર્થતંત્રમાં સાથે સાથે મોંઘવારી વધે, ઉત્પાદન ઘટે અને બેરોજગારી વધે, ત્યારે તે સ્થિતિને સ્થગફ્લેશન (Stagflation) કહે છે.

સ્થગફ્લેશન (Stagflation) — આલેખનું સમજૂતી

વ્યાખ્યા

જ્યારે અર્થતંત્રમાં એકસાથે ઊંચી મોંઘવારી (High Inflation), ઘટતું વાસ્તવિક ઉત્પાદન (Falling Output) અને ઊંચી બેરોજગારી (High Unemployment) જોવા મળે છે, ત્યારે તેને સ્થગફ્લેશન (Stagflation) કહે છે.

આલેખના મુખ્ય ભાગો

P = ભાવ સ્તર (Price Level)
 Y = વાસ્તવિક ઉત્પાદન (Real Output)
 AD = કુલ માંગ (Aggregate Demand)
 AS = કુલ પુરવઠો (Aggregate Supply)

AD1 = પ્રારંભિક કુલ માંગ
 AD2 = નવી કુલ માંગ
 AS1 = પ્રારંભિક કુલ પુરવઠો

AS2 = નવો કુલ પુરવઠો

P1 = પ્રારંભિક ભાવ સ્તર

P2 = નવું ભાવ સ્તર

Y1 = પ્રારંભિક વાસ્તવિક ઉત્પાદન

Y2 = નવું વાસ્તવિક ઉત્પાદન

E1 = પ્રારંભિક સંતુલન

E2 = નવું સંતુલન

આલેખની સમજૂતી

1. પ્રારંભિક સ્થિતિ

AD1 અને AS1 બિંદુ E1 પર છે છે.

આ સમયે:

ભાવ સ્તર = P1

વાસ્તવિક ઉત્પાદન = Y1

2. કુલ માંગમાં ઘટાડો

અર્થતંત્રમાં કુલ માંગ ઘટે છે:

AD1 → AD2

3. કુલ પુરવઠામાં પણ ઘટાડો

સાથે સાથે ઉત્પાદનના ખર્ચમાં વધારો, કાચા માલના ભાવમાં વધારો વગેરેને કારણે કુલ પુરવઠો પણ ઘટે છે:

AS1 → AS2

4. નવું સંતુલન

હવે AD2 અને AS2 બિંદુ E2 પર છે છે.

આથી:

ભાવ સ્તર: P1 → P2

વાસ્તવિક ઉત્પાદન: Y1 → Y2

જ્યાં:

P2 > P1

Y2 < Y1

અર્થાત્ ભાવ સ્તર વધે છે, જ્યારે વાસ્તવિક ઉત્પાદન ઘટે છે.

આલેખનો મુખ્ય અર્થ

મોંઘવારી ↑
+
ઉત્પાદન ↓
+
બેરોજગારી ↑
↓
સ્થગ્ફલેશન (Stagflation)

સ્થગ્ફલેશનના કારણો

1. પેટ્રોલ અને ઈંધણના ભાવમાં વધારો.
2. કાચા માલના ભાવમાં વધારો.
3. પુરવઠા સાંકળમાં વિક્ષેપ.
4. યુદ્ધ અને કુદરતી આફતો.
5. સરકારની ખોટી આર્થિક નીતિઓ.
6. કર અને ખર્ચમાં વધારો.

પરિણામો

1. ભાવ સ્તરમાં વધારો થાય છે.
2. વાસ્તવિક ઉત્પાદન ઘટે છે.
3. બેરોજગારીમાં વધારો થાય છે.
4. લોકોની ખરીદશક્તિ ઘટે છે.
5. અર્થતંત્રમાં મંદી જેવી સ્થિતિ સર્જાય છે.

પરીક્ષાલક્ષી નિષ્કર્ષ

જ્યારે અર્થતંત્રમાં એકસાથે મોંઘવારી વધે,
વાસ્તવિક ઉત્પાદન ઘટે અને બેરોજગારી વધે,
ત્યારે તે સ્થિતિને સ્થગ્ફલેશન (Stagflation) કહે છે.

સરળતાથી યાદ રાખો

Stagflation = Inflation ↑ + Output ↓ + Unemployment ↑

આલેખમાં:

AD1 → AD2

AS1 → AS2

P1 → P2 (ભાવ વધે)

Y1 → Y2 (ઉત્પાદન ઘટે)

૩. સ્ટ્રેગફલેશન સામેના પડકારો અને નિકાલના ઉપાયો (Solutions & Policy Dilemma)

સ્ટ્રેગફલેશનમાંથી બહાર નીકળવું એ મધ્યસ્થ બેંક (RBI) અને સરકાર માટે સૌથી કઠિન પડકાર ગણાય છે, કારણ કે કુગાવો અને મંદી બંનેને એકસાથે ડામવાના નીતિવિષયક શસ્ત્રો એકબીજાથી વિરુદ્ધ કામ કરે છે:

* જો બેંક વ્યાજના દરો વધારે (Tight Monetary Policy):

વ્યાજના દર વધારવાથી કુગાવો નિયંત્રણમાં આવી શકે છે, પરંતુ તેનાથી ધિરાણ મોંઘું બનતા રોકાણ અને ઉત્પાદન વધુ ઘટશે, જેનાથી મંદી અને બેરોજગારી વધુ ગંભીર બને છે.

* જો સરકાર ખર્ચ વધારે કે લોન સસ્તી કરે (Expansionary Policy):

નાણાંનો પુરવઠો વધારવાથી મંદી અને બેરોજગારી ઘટી શકે છે, પરંતુ તેનાથી બજારમાં કુગાવો વધુ ઉગ્ર બને છે.

ઉકેલ (Way Forward):

સ્ટ્રેગફલેશનમાંથી બહાર આવવા માટે પુરવઠા-પક્ષના સુધારા (Supply-Side Reforms) જરૂરી છે:

- * ટેકનોલોજી અને પ્રોડક્ટિવિટી વધારવી જેથી ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટે.
- * ઉદ્યોગો પરથી બિનજરૂરી કરવેરા અને કાનૂની બોજ ઘટાડવો.
- * ઉર્જાના અન્ય વિકલ્પો (જેમ કે રિન્યુએબલ એનર્જી) અપનાવી પરંપરાગત ઇંધણ પર નિર્ભરતા ઘટાડવી.

પરીક્ષા માટે ટ્રેકો સાર (Quick Exam Recap)

- * વ્યાખ્યા: મંદી (Stagnation) + કુગાવો (Inflation) + બેરોજગારી (Unemployment) એકસાથે.
- * મુખ્ય કારણ: પુરવઠાનો આંચકો (Supply Shock - ફૂડ ઓઇલના ભાવ વધારા જેવા પરિબલો).
- * ફિલિપ્સ વક્ર: સ્ટ્રેગફલેશનની સ્થિતિમાં પરંપરાગત ફિલિપ્સ વક્રનો સિદ્ધાંત કામ કરતો નથી.

Topic 4

કુગાવાજન્ય અંતરાલ (Inflationary Gap)

૧. અર્થ અને ખ્યાલ (Meaning and Concept)

* ખ્યાલ: કુગાવાજન્ય અંતરાલનો સિદ્ધાંત પ્રસિદ્ધ અર્થશાસ્ત્રી લોર્ડ જોન મેનાર્ડ કેઇન્સ (J.M. Keynes) દ્વારા ૧૯૪૦ માં તેમના પુસ્તક "How to Pay for the War" માં રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.

* વ્યાખ્યા: જ્યારે અર્થતંત્રમાં પૂર્ણ રોજગારી (Full Employment) ની સ્થિતિએ ઉપલબ્ધ વાસ્તવિક ઉત્પાદન (Real Output) ની સરખામણીમાં કુલ માંગ (Aggregate Demand) વધી જાય છે, ત્યારે તે બંને વચ્ચે સર્જાતા તફાવત કે અંતરને 'કુગાવાજન્ય અંતરાલ' (Inflationary Gap) કહેવામાં આવે છે.

* મૂળભૂત સિદ્ધાંત: પૂર્ણ રોજગારી પ્રાપ્ત થઈ ગયા પછી અર્થતંત્રમાં બધા જ સાધનો (શ્રમ, જમીન, મૂડી) સંપૂર્ણપણે વપરાયેલા હોય છે. તેથી, નાણાકીય માંગ વધવા છતાં વાસ્તવિક ઉત્પાદન વધારી શકાતું નથી. પરિણામે, વધારાની માંગ માત્ર વસ્તુઓ અને સેવાઓની કિંમતો (Prices) વધારે છે, જેનાથી કુગાવો સર્જાય છે.

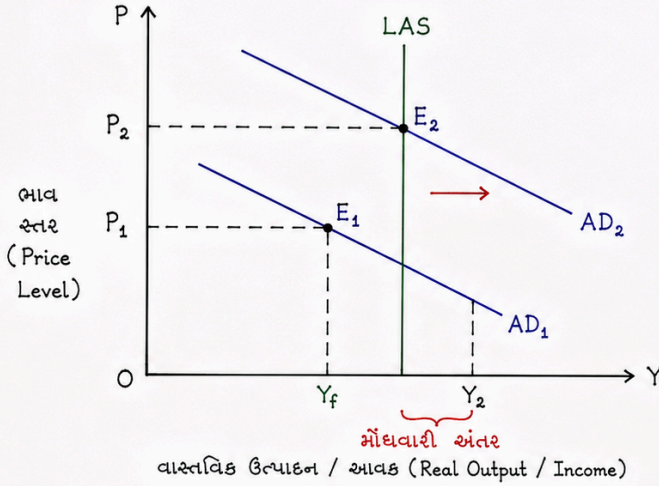
૨. કુગાવાજન્ય અંતરાલનું ગણિતીય માળખું (Mathematical Representation)

જો દેશમાં પૂર્ણ રોજગારીના સ્તરે કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન Y_F હોય અને બજારમાં કુલ માંગ AD હોય, તો:

* $AD > Y_F$ (નાણાકીય માંગ એ પૂર્ણ રોજગારીના વાસ્તવિક ઉત્પાદન કરતાં વધુ હોય છે).

મોંઘવારી અંતર (Inflationary Gap)

જ્યારે અર્થવ્યવસ્થામાં કુલ માંગ (AD) પૂર્ણ રોજગાર સ્તર (Full Employment Level) કરતા વધારે થઈ જાય છે, ત્યારે જે વધારાની માંગ થાય તેને મોંઘવારી અંતર કહે છે.

સમજૂતી :

- AD_1 પર સમતુલા બિંદુ E_1 છે.
આ બિંદુ પર ભાવ સ્તર = P_1
અને ઉત્પાદન = Y_F (પૂર્ણ રોજગાર સ્તર).
- કોઈ કારણસર કુલ માંગ AD_1 થી વધીને AD_2 થાય છે.
- નવી સમતુલા બિંદુ E_2 છે.
આ બિંદુ પર ભાવ સ્તર = P_2 ($P_2 > P_1$)
અને ઉત્પાદન = Y_2 ($Y_2 > Y_F$).
- Y_F અને Y_2 વચ્ચેનું અંતર એટલે **મોંઘવારી અંતર (Inflationary Gap)**.
- $AD > LAS$ હોવાથી ભાવ સ્તર વધે છે, અર્થાત્ મોંઘવારી થાય છે.

મુખ્ય નિષ્કર્ષ :

- AD વધવાથી (AD_2) ઉત્પાદન પૂર્ણ રોજગાર સ્તર કરતા વધુ (Y_2) થાય છે.
- વધુ માંગ અભે સીમિત પુરવઠાને કારણે ભાવ સ્તર વધે છે.
- AD અને LAS વચ્ચેનું આ વધારાનું અંતર **મોંઘવારી અંતર** કહેવાય છે.

સૂત્ર / અભિવ્યક્તિ :

મોંઘવારી અંતર = વાસ્તવિક ઉત્પાદન - પૂર્ણ રોજગાર ઉત્પાદન
(Inflationary Gap) = $Y_2 - Y_F$

⇒ **નિષ્કર્ષ** : કુલ માંગ (AD) પૂર્ણ રોજગાર સ્તર કરતા વધારે હોય ત્યારે મોંઘવારી અંતર ઉભું થાય છે, તે મુલ્ય સ્તર વધારવાનું કારણ બને છે.

મોંઘવારી અંતર (Inflationary Gap) — આલેખનું સમજૂતી

વ્યાખ્યા

જ્યારે અર્થવ્યવસ્થામાં કુલ માંગ (AD) પૂર્ણ રોજગાર સ્તર (Full Employment Level) કરતાં વધારે થઈ જાય છે, ત્યારે વધારાની કુલ માંગને મોંઘવારી અંતર (Inflationary Gap) કહે છે.

આલેખના મુખ્ય ભાગો

P = ભાવ સ્તર (Price Level)

Y = વાસ્તવિક ઉત્પાદન / આવક (Real Output / Income)

AD = કુલ માંગ (Aggregate Demand)

LAS = લાંબાગાળાનો કુલ પુરવઠો (Long Run Aggregate Supply)

$AD1$ = પ્રારંભિક કુલ માંગ

$AD2$ = વધેલી કુલ માંગ

$P1$ = પ્રારંભિક ભાવ સ્તર

$P2$ = નવું ભાવ સ્તર

Y_f = પૂર્ણ રોજગારનું ઉત્પાદન

$Y2$ = વધેલી કુલ માંગને કારણે ઉત્પાદન

$E1$ = પ્રારંભિક સંતુલન બિંદુ

$E2$ = નવું સંતુલન બિંદુ

આલેખની સમજૂતી

1. પ્રારંભિક સ્થિતિ

$AD1$ અને LAS બિંદુ $E1$ પર છે છે.

આ સમયે:

ભાવ સ્તર = $P1$

ઉત્પાદન = Y_f

અહીં Y_f પૂર્ણ રોજગારનું ઉત્પાદન દર્શાવે છે.

2. કુલ માંગમાં વધારો

કોઈ કારણસર કુલ માંગમાં વધારો થાય છે:

$AD1 \rightarrow AD2$

નવી કુલ માંગ $AD2$, LAS ને બિંદુ $E2$ પર છે છે.

3. નવી સ્થિતિ

બિંદુ $E2$ પર:

ભાવ સ્તર = $P2$

ઉત્પાદન = $Y2$

જ્યાં:

$$P2 > P1$$

$$Y2 > Y_f$$

અર્થાત્ કુલ માંગ પૂર્ણ રોજગાર ઉત્પાદન કરતાં વધુ થઈ ગઈ છે.

4. મોંઘવારી અંતર

પૂર્ણ રોજગાર ઉત્પાદન Y_f અને નવી કુલ માંગને કારણે થયેલા ઉત્પાદન $Y2$ વચ્ચેનું અંતર મોંઘવારી અંતર કહેવાય છે.

$$\text{Inflationary Gap} = Y2 - Y_f$$

સરળ આલેખીય અર્થ

AD ↑

↓

AD1 → AD2

↓

$Y_f \rightarrow Y2$

↓

$Y2 - Y_f$

↓

મોંઘવારી અંતર

↓

ભાવ સ્તર ↑

શા માટે મોંઘવારી થાય છે?

$$AD > LAS$$

↓

કુલ માંગ > ઉપલબ્ધ ઉત્પાદન

↓

વધારાની માંગ

↓

ભાવ સ્તર ↑

↓

મોંઘવારી

સૂત્ર — સરળતાથી Copy કરો

$$\text{Inflationary Gap} = Y2 - Y_f$$

અથવા

મોંઘવારી અંતર = વાસ્તવિક ઉત્પાદન - પૂર્ણ રોજગાર ઉત્પાદન

અહીં:

Y_2 = વાસ્તવિક ઉત્પાદન

Y_f = પૂર્ણ રોજગારનું ઉત્પાદન

મુખ્ય નિષ્કર્ષ

જ્યારે કુલ માંગ (AD) પૂર્ણ રોજગાર સ્તર કરતાં વધારે થાય છે, ત્યારે વધારાની માંગને મોંઘવારી અંતર કહેવામાં આવે છે. મોંઘવારી અંતરને કારણે ભાવ સ્તરમાં વધારો થાય છે.

પરીક્ષામાં યાદ રાખવાની સરળ રીત

$AD \uparrow \rightarrow AD > LAS \rightarrow Y_2 > Y_f \rightarrow \text{Inflationary Gap} \rightarrow \text{Price Level} \uparrow$

ટૂંકમાં:

Inflationary Gap = Excess Demand at Full Employment

૩. કુલાવાજન્ય અંતરાલ દૂર કરવાના ઉપાયો (Remedies to Eliminate Inflationary Gap)

કુલાવાજન્ય અંતરાલને નાબૂદ કરવા માટે અર્થતંત્રમાં કુલ માંગ (Aggregate Demand) ઘટાડવી જરૂરી છે. આ માટે નીચે મુજબના પગલાં લેવામાં આવે છે:

૧. રાજકોષીય નીતિના ઉપાયો (Fiscal Policy Measures):

* સરકારી ખર્ચમાં ઘટાડો: સરકાર પોતાના બિન-ઉત્પાદકીય ખર્ચાઓ અને જાહેર યોજનાઓ પરનો ખર્ચ ઘટાડે છે.

* કરવેરામાં વધારો: પ્રત્યક્ષ કરવેરા (આવકવેરો) વધારવાથી લોકો પાસે વાપરવા યોગ્ય આવક (Disposable Income) ઘટે છે, જેથી માંગ ઘટે છે.

૨. નાણાકીય નીતિના ઉપાયો (Monetary Policy Measures):

* વ્યાજના દરમાં વધારો: RBI રેપો રેટ અને બેંક રેટ વધારે છે, જેથી લોન મોંઘી બને છે અને બજારમાંથી પ્રવાહીતા ઘટે છે.

* CRR અને SLR માં વધારો: બેંકોની ધિરાણ આપવાની ક્ષમતા પર અંકુશ મૂકવામાં આવે છે.

પરીક્ષા માટે ટૂંકો સાર (Quick Exam Recap)

* રજૂઆતમાં: જી. એમ. કેઇન્સ (J.M. Keynes).

* શરત: અર્થતંત્રમાં પૂર્ણ રોજગારી (Full Employment) પ્રવર્તતી હોવી જોઈએ.

* મૂળ કારણ: કુલ માંગ (AD) એ પૂર્ણ રોજગારીના ઉત્પાદન (Y_F) કરતાં વધી જાય છે.

* પરિણામ: વાસ્તવિક ઉત્પાદન વધતું નથી, માત્ર કિંમતો (કુલાવો) વધે છે.

કુગાવાની અસરો (Effects of Inflation)

કુગાવો (Inflation) એ અર્થતંત્રના તમામ ક્ષેત્રો જેવા કે ઉત્પાદન, વિતરણ, વપરાશ અને નાણાકીય સ્થિરતા પર ઊંડી અસરો પાડે છે. કુગાવાની અસરો માત્ર નકારાત્મક જ હોય છે એવું નથી; મધ્યમ કે હળવો કુગાવો અર્થતંત્રના વિકાસ માટે અનુકૂળ રહે છે, પરંતુ અતિશય અને અનિયંત્રિત કુગાવો સમગ્ર અર્થતંત્રને ખોરવી નાખે છે.

કુગાવાની મુખ્ય અસરોને નીચે મુજબના વિભાગોમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય છે:

૧. વિવિધ સામાજિક વર્ગો પર અસરો (Effects on Different Social Groups)

કુગાવાની અસર સમાજના તમામ વર્ગો પર એકસરખી થતી નથી. તે સમાજમાં આવક અને સંપત્તિની પુનઃવહેંચણી કરે છે:

* નિશ્ચિત આવક ધરાવતો વર્ગ (Fixed Income Group):

પગારદારો, નોકરિયાતો, પેન્શનરો અને મજૂરો પર કુગાવાની સૌથી માફક અસરો પડે છે. નાણાકીય આવક સ્થિર રહેવાને કારણે કિંમતો વધતાં તેમની વાસ્તવિક આવક (Real Income) અને ખરીદશક્તિ ઘટે છે, જેથી તેમનું જીવનધોરણ કથળે છે.

* ઉદ્યોગપતિઓ અને વેપારી વર્ગ (Producers & Businessmen):

કુગાવા દરમિયાન ઉત્પાદકો અને વેપારીઓને લાભ થાય છે. કાચા માલની અગાઉની ઓછી કિંમત અને તૈયાર માલના ઊંચા વેચાણ ભાવ વચ્ચેનો તફાવત તેમનો નફો (Profit) વધારે છે.

* ઋણદાતા અને દેવાદાર (Debtors & Creditors):

* દેવાદાર (Debtors): કુગાવા દરમિયાન નાણાંનું મૂલ્ય ઘટી જતું હોવાથી દેવાદારોને ફાયદો થાય છે, કારણ કે તેમણે ઓછી ખરીદશક્તિ ધરાવતા નાણાં પરત કરવા પડે છે.

* ઋણદાતા/ધિરાણકર્તા (Creditors): નાણાં ધીરનાર વ્યક્તિ કે સંસ્થાને નુકસાન થાય છે કારણ કે તેમને પરત મળતી રકમની વાસ્તવિક ખરીદશક્તિ ઓછી હોય છે.

* રોકાણકારો (Investors):

* જે લોકોએ સરકારી બોન્ડ્સ કે ડિબેન્યુરો જેવા નિશ્ચિત વ્યાજ આપતા સાધનોમાં રોકાણ કર્યું હોય તેમને નુકસાન થાય છે.

* જે લોકોએ ઇક્વિટી શેર, જમીન કે સોનામાં રોકાણ કર્યું હોય તેમને ભાવવધારાનો લાભ મળે છે.

૨. ઉત્પાદન પર અસરો (Effects on Production)

હળવો કુગાવો ઉત્પાદનને પ્રોત્સાહિત કરે છે, પરંતુ તીવ્ર કુગાવો ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં અવરોધ ઊભો કરે છે:

* પ્રારંભિક સકારાત્મક અસર (રોકાણમાં વધારો): વધતી કિંમતો અને ઊંચા નફાની અપેક્ષાએ ઉત્પાદકો શરૂઆતમાં વધુ મૂડીરોકાણ કરે છે, જેથી ઉત્પાદન અને રોજગારી વધે છે.

* સાધન ફાળવણીમાં વિકૃતિ (Misallocation of Resources): અતિ-કુગાવાના સમયે ઉત્પાદકો ગુણવત્તાયુક્ત ને સસ્તી ચીજો બનાવવાને બદલે સફાકીય અને મોજશોખની વસ્તુઓ (જ્યાં નફો વધુ હોય) નું ઉત્પાદન કરવા તરફ વળે છે.

* બચત અને મૂડી સર્જનમાં ઘટાડો (Decrease in Savings & Capital Formation): કિંમતો વધવાને કારણે લોકોનો વપરાશી ખર્ચ વધે છે, જેથી તેમની બચત કરવાની ક્ષમતા ઘટે છે. બચતો ઘટતાં દેશમાં મૂડી સર્જનનો દર ઘટે છે.

* ઉત્પાદનની ગુણવત્તામાં ઘટાડો: માલની અછતનો લાભ ઉઠાવવા ઉત્પાદકો ઝડપથી નિકાલ કરવા નબળી ગુણવત્તાવાળો કે ભે ભે ભેળસેળવાળો માલ બનાવવાનું શરૂ કરે છે.

૩. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર પર અસરો (Effects on Foreign Trade)

* નિકાસમાં ઘટાડો (Decrease in Exports): કુગાવાના કારણે સ્થાનિક ઉત્પાદન ખર્ચ વધતાં દેશની વસ્તુઓ મોંઘી બને છે. પરિણામે, આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં દેશની વસ્તુઓ પોતાની સ્પર્ધાત્મકતા ગુમાવે છે અને નિકાસ ઘટે છે.

* આયાતમાં વધારો (Increase in Imports): દેશમાં સ્થાનિક વસ્તુઓ મોંઘી હોવાથી લોકો વિદેશથી આવતી સસ્તી વસ્તુઓ ખરીદવાનું પસંદ કરે છે, જેથી આયાત વધી જાય છે.

* ચૂકવણીની તુલા પર પ્રતિકૂળ અસર (Adverse Balance of Payments): નિકાસ ઘટવાથી અને આયાત વધવાથી દેશની ચૂકવણીની તુલામાં ગંભીર ખાધ (Deficit) સર્જાય છે.

૪. નાણાકીય અને બેંકિંગ ક્ષેત્ર પર અસરો (Effects on Monetary & Banking System)

* નાણાં પ્રત્યેનો વિશ્વાસ ઘટવો: જો કુગાવો અતિ-તીવ્ર (Hyperinflation) બની જાય, તો લોકો નાણાં સ્વીકારવાનું બંધ કરી દે છે અને ફરી સાટા પદ્ધતિ (Barter System) કે સોના/સોદા તરફ વળે છે.

* બેંકિંગ બચતો પર અસર: વાસ્તવિક વ્યાજનો દર (Real Interest Rate = Nominal Rate - Inflation) નકારાત્મક બની જાય છે. પરિણામે, લોકો બેંકોમાં નાણાં જમા કરાવવાને બદલે જમીન કે સોનામાં રોકાણ કરવાનું પસંદ કરે છે.

૫. સામાજિક અને નૈતિક અસરો (Social and Moral Effects)

* સમાજમાં અસમાનતા: કુગાવો ગરીબ અને ધનિક વચ્ચેનું અંતર પહોળું કરે છે, જેનાથી સામાજિક અસંતોષ ઊભો થાય છે.

* નૈતિક મૂલ્યોનું અધઃપતન: વધુ નફો કમાવાની લાલચે બજારમાં કાળાબજારી, સંગ્રહખોરી, ભેળસેળ અને ભ્રષ્ટાચાર જેવી બદીઓ ઝડપથી વધે છે.

પરીક્ષા માટે ટૂંકો સાર (Quick Exam Recap):

- * લાભ મેળવનાર: વેપારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ, દેવાદારો (Debtors), શેરોમાં રોકાણકારો.
- * નુકસાન ભોગવનાર: પગારદારો, પિન્શનરો, ઋણદાતાઓ (Creditors), ગરીબ વર્ગ.
- * વેપાર પર અસર: નિકાસો ઘટે અને આયાતો વધે (લેણદેણની તુલામાં ખાધ).

* અર્થતંત્ર પર અસર: બચતો અને મૂડી સર્જનમાં ઘટાડો, નાણાંની ખરીદશક્તિનો ક્ષય.

Topic 6

કુગાવા વિરોધી ઉપાયો (Anti-Inflationary Measures)

અર્થતંત્રમાં જ્યારે કિંમતોમાં અવિરત અને સર્વગ્રાહી વધારો થાય છે, ત્યારે લોકોની ખરીદશક્તિ ઘટે છે અને નાણાકીય અસ્થિરતા સર્જાય છે. કુગાવાને અંકુશમાં લેવા માટે સરકાર અને મધ્યસ્થ બેંક (RBI) દ્વારા મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારના ઉપાયો અમલમાં મૂકવામાં આવે છે:

૧. નાણાકીય ઉપાયો (Monetary Measures)

નાણાકીય નીતિ (Monetary Policy) એ દેશની મધ્યસ્થ બેંક (રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા - RBI) દ્વારા હાથ ધરવામાં આવે છે. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય બજારમાંથી વધારાની નાણાકીય પ્રવાહિતા (Liquidity) સોંસી લેવો અને શાખ સર્જન (Credit Creation) પર અંકુશ મૂકવો છે.

* બેંક રેટ અને રેપો રેટમાં વધારો (Increase in Bank Rate & Repo Rate):

RBI રેપો રેટ અને બેંક રેટમાં વધારો કરે છે, જેનાથી વેપારી બેંકો માટે ધિરાણ લેવું મોંઘું બને છે. પરિણામે, બેંકો ગ્રાહકો માટે ધિરાણના વ્યાજ દર વધારે છે, જેથી લોકો અને ઉદ્યોગો ઓછી લોન લે છે અને બજારમાં નાણાંનો પુરવઠો ઘટે છે.

* રોકડ અનામત પ્રમાણ (CRR) અને એસએલઆર (SLR) માં વધારો:

RBI દ્વારા CRR (Cash Reserve Ratio) અને SLR (Statutory Liquidity Ratio) ના દરો વધારવામાં આવે છે. આનાથી વેપારી બેંકોએ પોતાની થાપણોનો મોટો હિસ્સો અનામત રાખવો પડે છે, જેથી તેમની ધિરાણ આપવાની ક્ષમતા ઘટે છે.

* ખુલ્લા બજારની કામગીરી (Open Market Operations - OMO):

RBI ખુલ્લા બજારમાં સરકારી જામીનગીરીઓ (Government Securities / Bonds) નું વેચાણ કરે છે. રોકાણકારો અને બેંકો આ બોન્ડ્સ ખરીદે છે, જેથી બજારમાંથી રોકડ નાણું RBI પાસે પાછું આવી જાય છે.

* ગુણાત્મક કે ગુણવત્તાત્મક અંકુશો (Selective Credit Control):

સદાખોરી કે કાળાબજારી થતી હોય તેવી વસ્તુઓ (જેમ કે અનાજ કે તેલીબિયાં) માટે લોન મેળવવાની શરતો કડક બનાવવી અને માર્જિન રિક્વાયરમેન્ટ (Margin Requirement) વધારવી.

૨. રાજકોષીય ઉપાયો (Fiscal Measures)

રાજકોષીય નીતિ (Fiscal Policy) એ દેશની સરકાર દ્વારા રજૂ કરવામાં આવતી નીતિ છે. તેનો મુખ્ય હેતુ લોકોની હાથ પરની વપરાશ યોગ્ય આવક (Disposable Income) ઘટાડીને બજારમાં કુલ માંગ (Aggregate Demand) ઓછી કરવાનો છે.

* સરકારી ખર્ચમાં ઘટાડો (Reduction in Government Expenditure):

કુગાવા દરમિયાન સરકારે પોતાના આયોજન બહારના (Non-developmental) અને બિન-ઉત્પાદકીય ખર્ચાઓ (જેમ કે વહીવટી ખર્ચ, સબસીડી, ભવ્ય પ્રસંગો) માં કાપ મૂકવો જોઈએ.

* પ્રત્યક્ષ કરવેરામાં વધારો (Increase in Direct Taxes):

સરકાર આવકવેરો (Income Tax) અને કોર્પોરેટ ટેક્સના દરો વધારે છે. ટેક્સ વધવાથી લોકો પાસે ખરીદી કરવા માટે વાપરવા યોગ્ય આવક ઘટે છે, જેથી વસ્તુઓની માંગ ઘટે છે.

* જાહેર દેવામાં વધારો / બચતોને પ્રોત્સાહન (Public Borrowing):

સરકાર નવી બચત યોજનાઓ (જેમ કે NSC, PPF, સરકારી બોન્ડ્સ) બહાર પાડીને જનતા પાસેથી નાણાં ઉછીના લે છે, જેથી લોકો પાસે રોકડ રકમ ઘટે છે.

* ખાધ પુરોધાસ પર અંકુશ (Control on Deficit Financing):

બજેટની ખાધ પૂરવા માટે નવી નોટો છાપવાનું (Printing New Currency) બંધ કે મર્યાદિત કરવું જોઈએ.

૩. પ્રત્યક્ષ / વેપારી અને ઉત્પાદન લક્ષી ઉપાયો (Direct, Commercial & Supply-Side Measures)

માત્ર માંગ ઘટાડવાથી કુગાવો સંપૂર્ણપણે અંકુશમાં આવતો નથી, તેથી પુરવઠો (Supply) વધારવા માટે નીચે મુજબના પ્રત્યક્ષ પગલાં લેવામાં આવે છે:

* ઉત્પાદનમાં વધારો (Increase in Production):

વપરાશી ચીજવસ્તુઓ (ખાસ કરીને અનાજ, દૂધ, કપડાં) નું ઉત્પાદન વધારવા માટે ખેડૂતો અને ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન અને કાચો માલ પૂરો પાડવો.

* આયાતોનું ઉદારીકરણ (Increase in Imports):

દેશમાં જે વસ્તુઓની ભારે અછત હોય અને ભાવ વધતા હોય (જેમ કે દાળ, ખાદ્ય તેલ, કે કાચું તેલ), તેની આયાત પરની કસ્ટમ ડ્યુટી (આયાત જકાત) ઘટાડીને મોટા પાયે આયાત કરવી જેથી પુરવઠો વધે.

* નિકાસ પર અંકુશ (Restricting Exports):

દેશમાં જે આવશ્યક વસ્તુઓની અછત હોય તેની વિદેશમાં નિકાસ કરવા પર પ્રતિબંધ કે ઊંચી એક્સપોર્ટ ડ્યુટી લાદવી, જેથી સ્થાનિક બજારમાં માલ ઉપલબ્ધ રહે.

* જાહેર વિતરણ પ્રણાલી (Public Distribution System - PDS):

ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગને સસ્તા અનાજની દુકાનો (Ration Shops) મારફતે વાજબી ભાવે આવશ્યક ચીજવસ્તુઓ પૂરી પાડવી.

* સંગ્રહખોરી અને કાળાબજારી સામે કડક કાયદા:

'આવશ્યક ચીજવસ્તુ ધારો' (Essential Commodities Act) હેઠળ ગેરકાયદેસર સ્ટોક કરનારા સંગ્રહખોરો સામે કાનૂની કાર્યવાહી કરવી.

* કિંમત અંકુશ (Price Control & Wage Freeze):

અતિ-કુગાવાના સમયે સરકાર અમુક પાયાની વસ્તુઓની મહત્તમ વેચાણ કિંમત (Price Ceiling) કાયદાકીય રીતે નક્કી કરી દે છે.

પરીક્ષા માટે ટૂંકો સાર (Quick Exam Recap)

* નાણાકીય ઉપાયો (RBI): રેપો રેટ, CRR/SLR \uparrow, સરકારી બોન્ડ્સનું વેચાણ (નાણાંનો પુરવઠો ઘટાડવો).

* રાજકોષીય ઉપાયો (સરકાર): સરકારી ખર્ચ \downarrow, આવકવેરો, નવી નોટો છાપવા પર રોક.

* પ્રત્યક્ષ ઉપાયો: ઉત્પાદન વધારવું, અછત વાળી વસ્તુઓની આયાત કરવી, નિકાસ રોકવી, PDS દ્વારા સસ્તું અનાજ આપવું.

Topic-6

ઇન્ડેક્સેશન નીતિ / નિર્દેશાંકીકરણ નીતિ (Indexation Policy)

૧. ઇન્ડેક્સેશન નીતિનો અર્થ (Meaning of Indexation Policy)

* સામાન્ય વ્યાખ્યા: ઇન્ડેક્સેશન (Indexation) એટલે કુગાવા (Inflation) ના કારણે નાણાંની ખરીદશક્તિમાં થતા ઘટાડાને ધ્યાનમાં રાખીને કોઈપણ નાણાકીય મૂલ્ય, સંપત્તિની કિંમત, વેતન અથવા કરવેરા ગણતરીના આંકડાઓને ભાવ સૂચકાંક (Price Index) સાથે સાંકળીને તેમાં સુધારો (Adjust) કરવાની પદ્ધતિ.

* કરવેરા અને નાણાકીય ક્ષેત્રે: જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ પોતાની લાંબા ગાળાની સિક્યોરિટી કે સંપત્તિ (જેમ કે જમીન, મકાન, સોનું) વેચે છે, ત્યારે તેની મૂળ ખરીદ કિંમત (Purchase Price) ને કુગાવાના સૂચકાંક (Cost Inflation Index - CII) નો ઉપયોગ કરીને વર્તમાન સમયની કિંમતમાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવે છે. આ પ્રક્રિયાને 'ઇન્ડેક્સેશન નીતિ' કહે છે.

* મુખ્ય ધ્યેય: કુગાવાથી થતાં 'કાલ્પનિક કે નામના નફા' (Nominal Capital Gains) પર અયોગ્ય કે વધુ પડતો ટેક્સ ન ભરવો પડે અને કરદાતાને માત્ર વાસ્તવિક નફા (Real Gains) પર જ કર ચૂકવવો પડે તે સુનિશ્ચિત કરવું.

૨. ઇન્ડેક્સેશન કેવી રીતે કામ કરે છે? (Mechanism & Formula)

સરકાર દર વર્ષે કોસ્ટ ઇન્ફ્લેશન ઇન્ડેક્સ (Cost Inflation Index - CII) નોટિફાય કરે છે. આ ઇન્ડેક્સના આધારે સંપત્તિની સુધારેલી ખરીદ કિંમત (Indexed Cost of Acquisition) ગણવામાં આવે છે: સુધારેલી ખરીદ કિંમત શોધવાનું સુત્ર:

* પરિણામ: આ ગણતરીથી સંપત્તિની મૂળ કિંમત કાગળ પર વધી જાય છે. પરિણામે, વેચાણ કિંમત અને સુધારેલી કિંમત વચ્ચેનો તફાવત (Taxable Capital Gain) ઘટી જાય છે અને ટેક્સની જવાબદારી નોંધપાત્ર રીતે ઘટી જાય છે.

૩. ઇન્ડેક્સેશન નીતિના વિવિધ આયામો / ઉપયોગો (Applications of Indexation Policy)

૧. મૂડીગત નફા પર કરવેરા (Capital Gains Taxation):

* રિયલ એસ્ટેટ (જમીન-મકાન), સોનું અને જૂના ડિબેન્ચર/બોન્ડ્સના વેચાણ વખતે લાંબા ગાળાના મૂડીગત નફા (LTCG) ની ગણતરીમાં આ નીતિ વાપરવામાં આવે છે.

૨. વેતન અને વેતનમાં કુગાવા સંતોષ (Wage Indexation - Dearness Allowance):

* સરકારી અને સંગઠિત ક્ષેત્રના કર્મચારીઓને અપાતું મોંઘવારી ભથ્થું (Dearness Allowance - DA) એ વેતન ઇન્ડેક્સેશનનું જ એક સ્વરૂપ છે, જે ગ્રાહક કિંમત સૂચકાંક (CPI) સાથે જોડાયેલું હોય છે.

૩. કુગાવા મુક્ત સરકારી બોન્ડ્સ (Inflation-Indexed Bonds - IIBs):

* સરકાર દ્વારા એવા બોન્ડ્સ બહાર પાડવામાં આવે છે જેના વ્યાજ અને મૂડીનું મૂલ્ય કુગાવાના દર અનુસાર આપોઆપ વધે છે, જેથી રોકાણકારોની ખરીદશક્તિ જળવાઈ રહે છે.

૪. ઇન્ડેક્સેશન નીતિના ફાયદા અને મર્યાદાઓ (Benefits & Limitations)

ફાયદા (Benefits)

:

* કર બોજમાં ઘટાડો: કરદાતાને કુગાવાના કારણે વધેલા કૃત્રિમ નફા પર કર ચૂકવવો પડતો નથી, જેનાથી ટેક્સની બચત થાય છે.

* વાસ્તવિક નફાકારકતા: રોકાણકારને પોતાના રોકાણનું સાચું વાસ્તવિક વળતર (Real Rate of Return) જાણવા મળે છે.

* લાંબા ગાળાના રોકાણને પ્રોત્સાહન: ઇન્ડેક્સેશનના લાભો મેળવવા માટે લોકો મિલકતો કે જામીનગીરીઓ લાંબા સમય સુધી જાળવી રાખે છે.

મર્યાદાઓ અને તાજેતરના નીતિવિષયક ફેરફારો (Limitations & Policy Changes):

* સરકારી મહેસૂલમાં ઘટાડો: ઇન્ડેક્સેશનના કારણે સરકારને મળતી મૂડીગત કરની આવકમાં ઘટાડો થાય છે.

* તાજેતરના કાનૂની ફેરફારો (Recent Tax Policy Updates):

* ડેટ મ્યુચ્યુઅલ ફંડ્સ: ૧ એપ્રિલ, ૨૦૨૩ પછી ખરીદેલા ડેટ મ્યુચ્યુઅલ ફંડ્સમાંથી ઇન્ડેક્સેશનનો લાભ પાછો ખેંચી લેવાયો છે.

* રિયલ એસ્ટેટ/મિલકતો: ૨૦૨૪ ના બજેટ પછીથી સ્થાવર મિલકતો (Immovable Property) ના વેચાણ પર ઇન્ડેક્સેશન વગર ૧૨.૫% નો નવો કર દર અથવા ઇન્ડેક્સેશન સાથે ૨૦% નો વિકલ્પ ચોક્કસ શરતો સાથે ઉપલબ્ધ કરાયો છે.

પરીક્ષા માટે ટૂંકો સાર (Quick Summary)

* ઇન્ડેક્સેશન: કુગાવાની અસરને નાણાકીય કિંમત/ખરીદી મૂલ્ય સાથે સમાયોજિત (Adjust) કરવાની નીતિ.

* સાધન: ફાઇનાન્સ મિનિસ્ટ્રી દ્વારા જાહેર થતો Cost Inflation Index (CII).

* મુખ્ય હેતુ: કરદાતા પરનો ટેક્સ બોજ ઘટાડવો અને કુગાવાથી મૂડીનું રક્ષણ કરવું.

બેરોજગારીનો પ્રાકૃતિક દર અને ફિલિપ્સ વક્ર (Natural Rate of Unemployment & Phillips Curve)

૧. ફિલિપ્સ વક્રનો અર્થ અને પરિચય (The Phillips Curve)

* ઇતિહાસ: ૧૯૫૮ માં ન્યુઝીલેન્ડના અર્થશાસ્ત્રી એ. ડબલ્યુ. ફિલિપ્સ (A.W. Phillips) દ્વારા બ્રિટન (UK) ના ૧૮૬૧ થી ૧૯૫૭ ના ડેટાના આધારે આ સિદ્ધાંત રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.

* મૂળભૂત સિદ્ધાંત: ફિલિપ્સ વક્ર એ કુગાવાનો દર (Inflation Rate) અને બેરોજગારીના દર (Unemployment Rate) વચ્ચેનો વ્યસ્ત સંબંધ (Inverse/Negative Relationship) દર્શાવે છે.

* કાર્યપદ્ધતિ:

* જ્યારે દેશમાં બેરોજગારીનો દર નીચો હોય છે, ત્યારે શ્રમની માંગ વધુ હોવાથી વેતન અને કિંમતો ઝડપથી વધે છે (ઊંચો કુગાવો).

* જ્યારે બેરોજગારીનો દર ઊંચો હોય છે, ત્યારે લોકો પાસે ખરીદશક્તિ ઓછી હોવાથી કુગાવો નીચો રહે છે.

* ટૂંકા ગાળાનો ફિલિપ્સ વક્ર (Short-Run Phillips Curve - SRPC): ટૂંકા ગાળામાં સરકાર નીતિવિષયક નિર્ણય લઈને થોડા વધુ કુગાવાના ભોગે બેરોજગારી ઘટાડી શકે છે.

૨. બેરોજગારીનો પ્રાકૃતિક દર (Natural Rate of Unemployment - NRU)

* ખ્યાલ: ૧૯૬૦ ના દાયકાના અંતમાં નોબેલ વિજેતા અર્થશાસ્ત્રીઓ મિલ્ટન ફ્રિડમેન (Milton Friedman) અને એડમંડ ફેલ્પ્સ (Edmund Phelps) દ્વારા આ ખ્યાલ રજૂ કરવામાં આવ્યો.

* વ્યાખ્યા: અર્થતંત્રમાં પૂર્ણ રોજગારીની સ્થિતિએ પ્રવર્તતા બેરોજગારીના ન્યૂનતમ અને સ્થિર સ્તરને 'બેરોજગારીનો પ્રાકૃતિક દર' કહે છે. તેને NAIRU (Non-Accelerating Inflation Rate of Unemployment) પણ કહેવામાં આવે છે.

* અપવાદ: પ્રાકૃતિક દરનો અર્થ 'શૂન્ય બેરોજગારી' થતો નથી. અર્થતંત્ર સંપૂર્ણ રીતે કાર્યક્ષમ હોય તો પણ નીચેની બે ક્ષણિક બેરોજગારીઓ હંમેશા અસ્તિત્વમાં રહે છે:

* ઘર્ષણજન્ય બેરોજગારી (Frictional Unemployment): નવી નોકરીની શોધમાં કે સ્થાન બદલતી વખતે વચ્ચેના સમયગાળાની બેરોજગારી.

* માળખાકીય બેરોજગારી (Structural Unemployment): ટેકનોલોજી કે કૌશલ્ય બદલાવાને કારણે સર્જાતી બેરોજગારી.

૩. લાંબા ગાળાનો ફિલિપ્સ વક્ર (Long-Run Phillips Curve - LRPC)

* ફ્રિડમેન-ફેલ્પ્સની સમીક્ષા: ફ્રિડમેનના મતે, ટૂંકા ગાળામાં નાણાકીય નીતિ દ્વારા બેરોજગારી ઘટાડી શકાય છે, પરંતુ લાંબા ગાળે શ્રમિકો અને ઉદ્યોગો કુગાવાની અપેક્ષાઓ (Inflation Expectations) ને અનુકૂળ બનાવી લે છે.

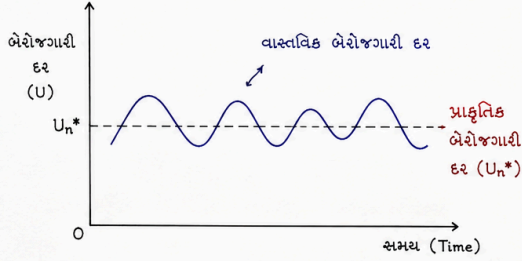
* પરિણામ: લાંબા ગાળે બેરોજગારીનો દર કુદરતી રીતે તેના પ્રાકૃતિક દર (NRU) પર પાછો આવી જાય છે.

* આકાર: તેથી, લાંબા ગાળાનો ફિલિપ્સ વક્ર (LRPC) બેરોજગારીના પ્રાકૃતિક દર પર સંપૂર્ણપણે શિરોલંબ/ઊભી રેખા (Vertical Line) બને છે. આ દર્શાવે છે કે લાંબા ગાળે કુગાવા અને બેરોજગારી વચ્ચે કોઈ ટ્રેડ-ઓફ (Trade-off) શક્ય નથી.

પ્રાકૃતિક બેરોજગારી દર (Natural Rate of Unemployment) અને ફિલિપ્સ વક્ર (Phillips Curve) ટૂંકા ગાળામાં અને લાંબા ગાળામાં

1. પ્રાકૃતિક બેરોજગારી દર (Natural Rate of Unemployment)

→ તે બેરોજગારી દર છે જે પૂર્ણ રોજગાર (Full Employment) સ્થિતિને અનુકૂળો હોય છે. તેને U_n^* દ્વારા દર્શાવવામાં છે.

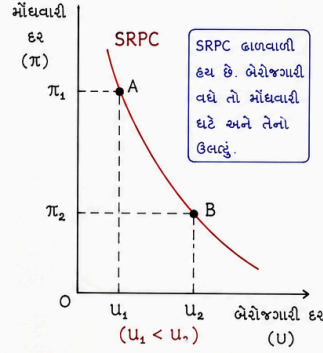
ટૂંકમાં : વાસ્તવિક બેરોજગારી દર સમય સાથે વધુઘટ થાય છે, પરંતુ પ્રાકૃતિક બેરોજગારી દર સ્થિર રહે છે.

વિશેષતાઓ :

- * તે ધાર્ષણાત્મક અને માળખાગત બેરોજગારીને આવરી લે છે.
- * મોંઘવારીને તેજ કરવું હોય તો પણ U_n^* થી ઓછું લાવી શકાય નહીં.
- * લાંબા ગાળામાં અર્થતંત્ર U_n^* ની આસપાસ સ્થિર થાય છે.

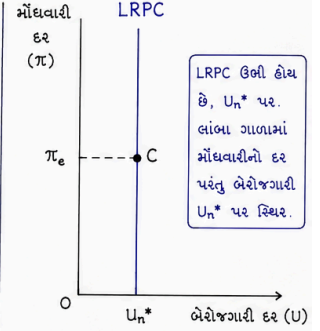
2. ફિલિપ્સ વક્ર (Phillips Curve) : (ટૂંકા ગાળામાં અને લાંબા ગાળામાં)

(A) ટૂંકા ગાળામાં (Short Run)

અર્થ : ટૂંકા ગાળામાં મોંઘવારી અને બેરોજગારી વચ્ચે વ્યાપાર-બંધ (Trade-off) હોય છે.

(B) લાંબા ગાળામાં (Long Run)

અર્થ : લાંબા ગાળામાં મોંઘવારી અને બેરોજગારી વચ્ચે કોઈ વ્યાપાર-બંધ નથી.

નિષ્કર્ષ : ટૂંકા ગાળામાં ફિલિપ્સ વક્ર ઢાળવાળી છે એટલે મોંઘવારી અને બેરોજગારી વચ્ચે વ્યાપાર-બંધ હોય છે, પરંતુ લાંબા ગાળામાં અર્થતંત્ર U_n^* (પ્રાકૃતિક બેરોજગારી દર) પર સ્થિર રહે છે અને મોંઘવારી તેના આશક્ષિત દર (π_e) પર રહે છે.

પ્રાકૃતિક બેરોજગારી દર અને ફિલિપ્સ વક્ર

(Natural Rate of Unemployment & Phillips Curve)

1. પ્રાકૃતિક બેરોજગારી દર (Natural Rate of Unemployment)

વ્યાખ્યા

પ્રાકૃતિક બેરોજગારી દર તે બેરોજગારીનો દર છે જે પૂર્ણ રોજગાર (Full Employment)ની સ્થિતિ સાથે સુસંગત હોય છે.

તેને સામાન્ય રીતે U_n^* અથવા U^* દ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે.

U_n^* = પ્રાકૃતિક બેરોજગારી દર

U = વાસ્તવિક બેરોજગારી દર

આલેખની સમજૂતી

ઊભી ધરી પર બેરોજગારી દર (U) દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

આડી ધરી પર સમય (Time) દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

વાસ્તવિક બેરોજગારી દર સમય સાથે વધઘટ કરતો રહે છે.

પરંતુ લાંબા ગાળામાં તે U^* એટલે કે પ્રાકૃતિક બેરોજગારી દરની આસપાસ રહે છે.

વાસ્તવિક બેરોજગારી દર $\uparrow$ વધઘટ

$\downarrow$
 U^* ની આસપાસ

$\downarrow$
પ્રાકૃતિક બેરોજગારી દર

મુખ્ય લક્ષણો

1. પ્રાકૃતિક બેરોજગારી દર શૂન્ય બેરોજગારી દર્શાવતો નથી.
2. તે ઘર્ષણાત્મક (Frictional) અને માળખાકીય (Structural) બેરોજગારીને સમાવિષ્ટ કરે છે.
3. મોંઘવારીને સતત ઘટાડવા માટે બેરોજગારીને U^* કરતાં નીચે રાખી શકાતી નથી.
4. લાંબા ગાળામાં વાસ્તવિક બેરોજગારી દર U^* ની આસપાસ સ્થિર થવાની વૃત્તિ ધરાવે છે.

2. ફિલિપ્સ વક્ર (Phillips Curve)

ફિલિપ્સ વક્ર મોંઘવારીના દર (π) અને બેરોજગારીના દર (U) વચ્ચેનો સંબંધ દર્શાવે છે.

π = મોંઘવારીનો દર

U = બેરોજગારીનો દર

(A) ટૂંકા ગાળાની ફિલિપ્સ વક્ર (Short Run Phillips Curve)

ટૂંકા ગાળામાં ફિલિપ્સ વક્ર નીચે ઢળતી (Downward Sloping) હોય છે.

આલેખની સમજૂતી

ઊભી ધરી પર મોંઘવારીનો દર (π) છે.

આડી ધરી પર બેરોજગારીનો દર (U) છે.

SRPC ટૂંકા ગાળાની ફિલિપ્સ વક્ર છે.

બિંદુ A પર:

$$\text{બેરોજગારી} = U_1$$

$$\text{મોંઘવારી} = \pi_1$$

બિંદુ B પર:

$$\text{બેરોજગારી} = U_2$$

$$\text{મોંઘવારી} = \pi_2$$

જ્યાં:

$$U_1 < U_2$$

$$\pi_1 > \pi_2$$

અર્થાત્:

$$\text{બેરોજગારી} \uparrow \rightarrow \text{મોંઘવારી} \downarrow$$

$$\text{બેરોજગારી} \downarrow \rightarrow \text{મોંઘવારી} \uparrow$$

તેથી ટૂંકા ગાળામાં મોંઘવારી અને બેરોજગારી વચ્ચે વ્યાપાર-બંધ (Trade-off) જોવા મળે છે.

ચાદ રાખવાની સરળ રીત

Short Run:

$$U \downarrow \rightarrow \pi \uparrow$$

$$U \uparrow \rightarrow \pi \downarrow$$

(B) લાંબા ગાળાની ફિલિપ્સ વક્ર (Long Run Phillips Curve)

લાંબા ગાળામાં ફિલિપ્સ વક્ર ઊભી (Vertical) હોય છે.

તેને LRPC દ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે.

આલેખની સમજૂતી

ઊભી LRPC U^* પર સ્થિત છે.

લાંબા ગાળામાં બેરોજગારીનો દર પ્રાકૃતિક બેરોજગારી દર (U^*) પર રહે છે.

મોંઘવારીનો દર બદલાય તો પણ બેરોજગારીનો દર U^* થી કાયમી રીતે નીચે રહેતો નથી.

LRPC = Vertical

$$U = U^*$$

અર્થાત્:

લાંબા ગાળામાં મોંઘવારી અને બેરોજગારી વચ્ચે કોઈ કાયમી Trade-off નથી.

ટૂંકા ગાળાની અને લાંબા ગાળાની ફિલિપ્સ વક્રનો તફાવત

ટૂંકા ગાળામાં:

SRPC = નીચે ઢળતી

મોંઘવારી અને બેરોજગારી વચ્ચે Trade-off હોય છે.

લાંબા ગાળામાં:

LRPC = ઊભી

બેરોજગારી U^* પર રહે છે.

મોંઘવારી અને બેરોજગારી વચ્ચે કાયમી Trade-off નથી.

સરળ સરખામણી

Short Run:

$$U \downarrow \rightarrow \pi \uparrow$$

$$U \uparrow \rightarrow \pi \downarrow$$

Trade-off = હા

Long Run:

$$U = U^*$$

Trade-off = ના

મુખ્ય નિષ્કર્ષ

ટૂંકા ગાળામાં ફિલિપ્સ વક્ર નીચે ઢળતી હોવાથી મોંઘવારી અને બેરોજગારી વચ્ચે વ્યાપાર-બંધ જોવા મળે છે.

પરંતુ લાંબા ગાળામાં ફિલિપ્સ વક્ર U^* પર ઊભી હોય છે. તેથી લાંબા ગાળામાં અર્થતંત્ર પ્રાકૃતિક બેરોજગારી દર (U^*) પર સ્થિર રહે છે અને મોંઘવારી તથા બેરોજગારી

વચ્ચે કોઈ કાયમી Trade-off રહેતો નથી.

પરીક્ષામાં યાદ રાખવાની એકદમ સરળ રીત

Short Run → Phillips Curve ↓ → Trade-off

Long Run → Phillips Curve | → $U = U^*$ → No Trade-off

પરીક્ષા માટે ટૂંકો સાર (Quick Exam Recap)

* ટૂંકો ગાળો (SRPC): કુગાવો અને બેરોજગારી વચ્ચે વ્યસ્ત સંબંધ (ડાબીથી જમણી તરફ નીચે ઢળતો વક્ર).

* લાંબો ગાળો (LRPC): બેરોજગારીના પ્રાકૃતિક દર (NRU) પર શિરોલંબ / ઉભી રેખા.

* મુખ્ય તારણ: લાંબા ગાળે કુગાવો વધારવા છતાં પ્રાકૃતિક દરથી નીચી બેરોજગારી જાળવી શકાતી નથી.

Topic-8

૧. કુગાવાજન્ય સંકોચન / મિંદીનો અર્થ (*Meaning of Deflation*)

* સામાન્ય અર્થ: કુગાવાજન્ય સંકોચન (Deflation) એ કુગાવા (Inflation) થી તદ્દન વિપરીત પરિસ્થિતિ છે. જ્યારે અર્થતંત્રમાં ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓની કિંમતોમાં સતત અને સાર્વત્રિક ઘટાડો થાય છે, ત્યારે તેને 'Deflation' કહેવાય છે.

* નાણાંની ખરીદશક્તિ: કિંમતો ઘટવાને કારણે નાણાંની ખરીદશક્તિ (Purchasing Power) વધે છે, એટલે કે અગાઉ કરતાં તે જ રકમથી વધુ વસ્તુઓ ખરીદી શકાય છે.

* નકારાત્મક કુગાવાનો દર (Negative Inflation Rate): જ્યારે કુગાવાનો દર શૂન્ય કરતાં નીચે ($<0\%$) જતો રહે છે, ત્યારે અર્થતંત્ર Deflation નો સામનો કરી રહ્યું છે તેમ કહેવાય.

* અર્થશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિકોણ: જોકે પ્રથમ નજરે વસ્તુઓ સસ્તી થવી સારી લાગે, પરંતુ અર્થશાસ્ત્રમાં Deflation એ અત્યંત જોખમી માનવામાં આવે છે, કારણ કે તે ઉદ્યોગોના નફા ઘટાડે છે, વેતન કાપ અને બેરોજગારી તરફ દોરી જાય છે જેને 'Deflationary Spiral' કહેવાય છે.

૨. કુગાવાજન્ય સંકોચનના મુખ્ય કારણો (*Causes of Deflation*)

અર્થતંત્રમાં Deflation સર્જવા માટે મુખ્યત્વે બે પ્રકારના પરિબલો જવાબદાર હોય છે:

(A) માંગમાં ઘટાડો કરતા પરિબલો (Demand-Side Causes):

જ્યારે બજારમાં ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓની કુલ માંગ (Aggregate Demand) ઘટી જાય છે, ત્યારે વેપારીઓ માલ વેચવા માટે ભાવ ઘટાડવા મજબૂર બને છે:

૧. નાણાંના પુરવઠામાં ઘટાડો (Decrease in Money Supply):

મધ્યસ્થ બેંક (RBI) દ્વારા કડક નાણાકીય નીતિ (Tight Monetary Policy) અપનાવવામાં આવે અથવા વ્યાજના દરો ખૂબ વધારી દેવામાં આવે, ત્યારે બજારમાં નાણાંનો પુરવઠો ઘટે છે, જેથી લોકોની ખરીદશક્તિ ઘટે છે.

૨. ગ્રાહકો અને રોકાણકારોનો અવિશ્વાસ (Low Consumer Confidence):

યુદ્ધ, આર્થિક અસ્થિરતા કે મહામારી જેવા સમયે લોકો ભવિષ્યની અસુરક્ષાને કારણે ખર્ચ કરવાનું બંધ કરે છે અને બચતો વધારે છે, જેથી માંગ તળિયે બેસી જાય છે.

૩. સરકારી ખર્ચમાં કાપ (Reduction in Government Spending):

સરકાર જ્યારે પોતાના વિકાસલક્ષી ખર્ચાઓ અને યોજનાઓમાં કાપ મૂકે છે, ત્યારે બજારમાં નાણાંનું પરિભ્રમણ ઘટે છે.

૪. ક્રેડિટ ક્રાંચન / ધિરાણ સંકોચન (Credit Crunch):

જ્યારે બેંકોની નાણાકીય સ્થિતિ નબળી પડે કે બેંકો ધિરાણ (લોન) આપવાનું ઓછું કરી દે, ત્યારે રોકાણકારો અને ગ્રાહકો ખરીદી શકતા નથી.

(B) પુરવઠામાં અતિશય વધારો કરતા પરિબળો (Supply-Side Causes):

જ્યારે અર્થતંત્રમાં વસ્તુઓનો ઉત્પાદન પુરવઠો (Aggregate Supply) માંગ કરતાં ખુબ વધી જાય છે:

૧. ટેકનોલોજીકલ પ્રગતિ (Technological Advances):

ઉત્પાદન ક્ષેત્રે નવી અને આધુનિક ટેકનોલોજી આવવાથી ઉત્પાદન ખર્ચમાં મોટો ઘટાડો થાય છે, જેથી વસ્તુઓ ઝડપથી અને સસ્તા ભાવે બજારમાં ઉપલબ્ધ થાય છે.

૨. ઉત્પાદન ખર્ચમાં ઘટાડો (Fall in Input Costs):

કાચા માલ (જેમ કે ફૂડ ઓઇલ, સ્ટીલ કે વીજળી) ના ભાવ આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં ઘટવાને કારણે વસ્તુઓની અંતિમ ઉત્પાદન કિંમત ઘટે છે.

૩. અતિ-ઉત્પાદન (Overproduction):

ઉદ્યોગો જ્યારે માંગ કરતાં અતિશય વધુ પ્રમાણમાં માલનું ઉત્પાદન કરી લે છે, ત્યારે વધારાનો સ્ટોક ખાલી કરવા માટે ભાવ ઘટાડવા પડે છે.

પરીક્ષા માટે ટૂંકો સાર (Quick Exam Recap)

* અર્થ: કિંમતોમાં સતત ઘટાડો, નાણાંની ખરીદશક્તિ વધવી, નકારાત્મક કુગાવો (<0%).

* માગ લક્ષી કારણો: નાણાંનો પુરવઠો ઘટવો, ઊંચા વ્યાજ દર, સરકારી ખર્ચમાં કાપ, ગ્રાહકો દ્વારા ખર્ચ મુલતવી રાખવો.

* પુરવઠા લક્ષી કારણો: નવી ટેકનોલોજી, ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટવો, અને અતિ-ઉત્પાદન (Overproduction).

Unit 3

મધ્યસ્થ બેંક: અર્થ, કાર્યો અને શાખ અંકુશના સાધનો (Central Bank: Meaning, Functions & Tools of Credit Control)

૧. મધ્યસ્થ બેંકનો અર્થ અને પરિચય (Meaning & Introduction)

(A) સામાન્ય અર્થ:

મધ્યસ્થ બેંક (Central Bank) એ દેશની સમગ્ર બેંકિંગ અને નાણાકીય પ્રણાલીની શિખર સંસ્થા (Apex Bank) છે. તે દેશમાં નાણાંના પુરવઠા (Money Supply), ધિરાણ (Credit) અને બેંકિંગ ક્ષેત્રનું નિયમન, સંચાલન અને નિયંત્રણ કરે છે.

મધ્યસ્થ બેંક અન્ય સામાન્ય વેપારી બેંકોની જેમ ગ્રાહકો સાથે સીધો વ્યવહાર કરતી નથી કે નફો કમાવાના હેતુથી કામ કરતી નથી. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય દેશમાં આર્થિક સ્થિરતા (Economic Stability) જાળવવાનો અને અર્થતંત્રના ઝડપી વિકાસ માટે યોગ્ય વાતાવરણ પૂરું પાડવાનો છે.

* ભારતની મધ્યસ્થ બેંક: રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (RBI - સ્થાપના: ૧ એપ્રિલ, ૧૯૩૫).

* અમેરિકાની મધ્યસ્થ બેંક: ફેડરલ રિઝર્વ (Federal Reserve).

* બ્રિટનની મધ્યસ્થ બેંક: બેંક ઓફ ઈંગ્લેન્ડ (Bank of England).

(B) વ્યાખ્યાઓ (Definitions):

* પ્રો. ડી કોક (De Kock) ના મતે:

"મધ્યસ્થ બેંક એ દેશની એક એવી શિખર બેંક છે જે સમગ્ર અર્થતંત્રના નાણાકીય અને બેંકિંગ માળખાનું નિયંત્રણ કરે છે અને દેશના આર્થિક હિતમાં કામ કરે છે."

* પ્રો. હોટ્ટ્રે (Hawtrey) ના મતે:

"મધ્યસ્થ બેંક એ 'છેલ્લા આશ્રયદાતા' (Lender of the Last Resort) તરીકે કાર્ય કરતી બેંકિંગ પ્રણાલીની મધ્યવર્તી સંસ્થા છે."

* પ્રો. સેયર્સ (Sayers) ના મતે:

"મધ્યસ્થ બેંક એ બેંકિંગ સંસ્થા છે જે દેશની નાણાકીય પ્રણાલીને અંકુશમાં રાખવાનું કાર્ય કરે છે."

૨. મધ્યસ્થ બેંકના મુખ્ય કાર્યો (Functions of Central Bank)

મધ્યસ્થ બેંકના કાર્યોને મુખ્યત્વે ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવે છે: (૧) પરંપરાગત અથવા નાણાકીય કાર્યો, (૨) નિયમનકારી કાર્યો, અને (૩) વિકાસાત્મક કાર્યો.

(A) પરંપરાગત / નાણાકીય કાર્યો (Traditional / Monetary Functions):

૧. ચલણી નોટો બહાર પાડવાનું કાર્ય (Bank of Issue):

* મધ્યસ્થ બેંક પાસે દેશમાં ચલણી નોટો છાપવાનો એકમત્વ અધિકાર (Monopoly) હોય છે.

* ભારતમાં RBI (રૂ. ૧ ની નોટ અને સિક્કા સિવાય, જે નાણા મંત્રાલય દ્વારા બહાર પડાય છે) રૂ. ૨ થી લઈને રૂ. ૫૦૦ સુધીની તમામ નોટો બહાર પાડે છે.

* આ કાર્ય 'મિડિયમ ઓફ એક્સચેન્જ' માં એકરૂપતા લાવે છે અને જનતાનો ચલણ પર વિશ્વાસ જાળવી રાખે છે. આ માટે મધ્યસ્થ બેંક સુવર્ણ કે વિદેશી ફૂંડિયામણ અનામત (Minimum Reserve System) રાખે છે.

૨. સરકારની બેંક, સલાહકાર અને એજન્ટ તરીકેનું કાર્ય (Banker, Agent & Advisor to the Government):

* બેંકર તરીકે: તે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોના ખાતા રાખે છે, રોકડ રકમ જમા લે છે અને સરકાર વતી ચુકવણીઓ કરે છે.

* એજન્ટ તરીકે: સરકાર વતી ટ્રેઝરી બિલ (T-Bills) અને સરકારી બોન્ડ્સ બહાર પાડીને સરકાર માટે જાહેર દેવાની (Public Debt) વ્યવસ્થા કરે છે.

* સલાહકાર તરીકે: નાણાકીય નીતિ, કરવેરા, આયાત-નિકાસ અને કુગાવા જેવી બાબતોમાં સરકારને આર્થિક સલાહ આપે છે.

૩. બેંકોની બેંક અને સુપરવાઈઝર (Bankers' Bank & Supervisor):

* દેશની તમામ વેપારી બેંકો મધ્યસ્થ બેંકની કાયદાકીય દેખરેખ હેઠળ કામ કરે છે.

* વેપારી બેંકોએ પોતાની થાપણોનો અમુક ટકા હિસ્સો (CRR) મધ્યસ્થ બેંક પાસે અનામત રાખવો પડે છે.

* તે નવી બેંક શાખાઓ ખોલવા, મર્જર અને લાઇસન્સ રદ કરવા જેવા નિર્ણયો લે છે.

૪. છેલ્લા આશ્રયદાતા તરીકેનું કાર્ય (Lender of the Last Resort):

* જ્યારે વેપારી બેંકોને તીવ્ર નાણાકીય અછતનો સામનો કરવો પડે અને બહારના કોઈ સ્રોતથી ધિરાણ ન મળે, ત્યારે મધ્યસ્થ બેંક તેમની પ્રથમ કક્ષાની જામીનગીરીઓ વટાવીને કટોકટીના સમયે ધિરાણ પૂરું પાડે છે.

૫. વિદેશી ફૂંડિયામણ અનામતોની રક્ષક (Custodian of Foreign Exchange Reserves):

* દેશનું તમામ વિદેશી ફૂંડિયામણ (ડોલર, યુરો, સોનું વગેરે) મધ્યસ્થ બેંક પાસે અનામત રહે છે.

* તે આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં દેશના ચલણ (રૂપિયા) ના વિનિમય દર (Exchange Rate) માં સ્થિરતા જાળવવાનું કાર્ય કરે છે.

૬. ક્લિયરિંગ હાઉસ / વિનિમય પત્રોનું પતાવટ ગૃહ (Clearing House Function):

* વિવિધ બેંકો વચ્ચે દૈનિક ધોરણે થતા ચેકો અને ચુકવણીઓની પરસ્પર પતાવટ કરવા માટે મધ્યસ્થ બેંક ક્લિયરિંગ હાઉસ તરીકે કામ કરે છે, જેથી રોકડ નાણાંની હેરફેર કર્યા વગર ખાતામાં એડજસ્ટમેન્ટ થઈ શકે છે.

(B) વિકાસાત્મક અને પ્રોત્સાહક કાર્યો (Developmental Functions):

૧. બેંકિંગ સુવિધાઓનો વિસ્તાર: ગ્રામીણ અને અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં બેંકિંગ શાખાઓનો વિસ્તાર કરવો.

૨. કૃષિ અને ગ્રામીણ ધિરાણ: નાબાર્ડ (NABARD) જેવી શિખર સંસ્થાઓ દ્વારા ખેડૂતોને સસ્તું પાક ધિરાણ મળે તેવું માળખું રચવું.

૩. લઘુ અને મધ્યમ ઉદ્યોગો (MSMEs) ને પ્રોત્સાહન: SIDBI જેવી સંસ્થાઓ મારફતે નાના સાહસિકોને સરળ ધિરાણ પૂરું પાડવું.

૪. નાણાકીય સમાવેશન (Financial Inclusion): દેશના ગરીબ અને વંચિત વર્ગોને બેંક ખાતા (જેમ કે જન ધન યોજના) સાથે સાંકળવા.

૫. આંકડાકીય માહિતીનું એકત્રીકરણ અને પ્રકાશન: દેશના અર્થતંત્ર, કુગાવો, જીડીપી અને બેંકિંગ અંગેના સચોટ આંકડા એકત્રિત કરી અહેવાલો બહાર પાડવા.

કેન્દ્રીય બેંક (Central Bank) અને તેના કાર્ય

અર્થ :

કેન્દ્રીય બેંક એ દેશમાં નાણાં અને ઝાણ વ્યવસ્થાનું નિયંત્રણ કરનાર સર્વોચ્ચ સંસ્થા છે. ભારતની કેન્દ્રીય બેંક 'ભારતીય રિઝર્વ બેંક (RBI)' છે.

કેન્દ્રીય બેંકની લાક્ષણિકતાઓ :

- તે સરકારની એજન્ટ નથી પરંતુ સ્વતંત્ર સંસ્થા છે.
- એક દેશ માટે માત્ર એક જ કેન્દ્રીય બેંક હોય છે.
- તે નાણાં પુરવઠા અને ઝાણનો નિયંત્રણ કરે છે.
- તે સરકારની બેંક, બેંકોની બેંક અને જનતાની બેંક તરીકે કાર્ય કરે છે.

કેન્દ્રીય બેંકના મુખ્ય કાર્યો :

- નાણાં પુરવઠાનું નિયંત્રણ :
કેન્દ્રીય બેંક મોનેટરી નીતિ દ્વારા નાણાં પુરવઠાનું નિયંત્રણ કરે છે. (CRR, SLR, રેપો રેટ વગેરે દ્વારા)
- બેંકોની બેંક (Banker's Bank) :
કેન્દ્રીય બેંક સામાન્ય ધંધાકીય બેંકોના જમા સ્વીકારે છે, તેમને ઝાણ આપે છે. અને તેમના રૂપિયા ક્લિયર કરે છે.
- સરકારની બેંક (Banker to Government) :
કેન્દ્રીય બેંક સરકારના ખાતા રાખે છે, સરકારને ઝાણ આપે છે અને સરકારી ચુકવણીઓ કરે છે.
- નાણાંનો જારી કરવાનો કાર્ય (Note Issue) :
કેન્દ્રીય બેંકને નોટો જારી કરવાની વિશિષ્ટ અધિકાર છે.
- વિનિમય દરનું નિયંત્રણ :
કેન્દ્રીય બેંક વિદેશી મુદ્દા બજારમાં હસ્તક્ષેપ કરીને વિનિમય દરને સ્થિર રાખે છે.
- આર્થિક સ્થિરતા જાળવવી :
કેન્દ્રીય બેંક મોંઘવારી નિયંત્રણ, આર્થિક વૃદ્ધિ, રોજગારી અને ભાવ સ્થિરતા જાળવવામાં મદદ કરે છે.
- ધિરાણનો અંતિમ શરણસ્થાન (Lender of Last Resort) :
કોઈ બેંકને તાત્કાલિક નાણાંની જરૂર પડે ત્યારે કેન્દ્રીય બેંક અંતિમ શરણસ્થાન રૂપે ઝાણ આપે છે.
- અન્ય કાર્ય :
 - આંકડાકીય માહિતી એકત્ર કરવી અને પ્રકાશિત કરવી.
 - નાણાકીય બજારોના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવું.
 - ગ્રાહકોના હિતોનું રક્ષણ કરવું.

સારાંશ :

કેન્દ્રીય બેંક દેશની નાણાકીય પ્રણાલીને સુચારુ રીતે ચલાવવા, આર્થિક સ્થિરતા જાળવવા અને નાણાકીય વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે.

૩. શાખ અંકુશના સાધનો (Tools of Credit Control)

મધ્યસ્થ બેંકનું સૌથી મહત્વનું કાર્ય અર્થતંત્રમાં શાખ સર્જન (Credit Creation) અથવા નાણાંના પુરવઠાનું અંકુશ કરવાનું છે.

અર્થતંત્રમાં જો શાખનું પ્રમાણ અતિશય વધી જાય તો કુગાવો (Inflation) સર્જાય છે, અને જો શાખનું પ્રમાણ ઘટી જાય તો મંદી (Deflation) સર્જાય છે.

આ બંને સ્થિતિને રોકવા માટે મધ્યસ્થ બેંક શાખ અંકુશના સાધનો વાપરે છે.
શાખ અંકુશના સાધનોને બે મુખ્ય વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવે છે:

* પરિમાણાત્મક અથવા જથ્થાત્મક સાધનો (Quantitative Tools)

* ગુણાત્મક અથવા પસંદગીયુક્ત સાધનો (Qualitative or Selective Tools)

(A) પરિમાણાત્મક / જથ્થાત્મક સાધનો (Quantitative Tools):

આ સાધનો સમગ્ર અર્થતંત્રમાં નાણાંના કુલ જથ્થા અને શાખના પ્રમાણને એકસરખી રીતે અસર કરે છે.

૧. બેંક રેટ (Bank Rate):

* અર્થ: મધ્યસ્થ બેંક જે વ્યાજના દરે વેપારી બેંકોને લાંબા ગાળા માટે ધિરાણ પૂરું પાડે છે તેને 'બેંક રેટ' કહે છે.

* કાર્યપદ્ધતિ:

* કુગાવા સમયે: મધ્યસ્થ બેંક 'બેંક રેટ' વધારે છે. બેંકો માટે ધિરાણ મોંઘું બનતાં તેઓ પણ ગ્રાહકો માટે લોનના વ્યાજ દર વધારે છે. પરિણામે, લોકો ઓછી લોન લે છે અને બજારમાં નાણાંનો પુરવઠો ઘટે છે.

* મંદીના સમયે: મધ્યસ્થ બેંક 'બેંક રેટ' ઘટાડે છે, જેથી લોન સસ્તી બને છે અને બજારમાં નાણાંનું રોકાણ વધે છે.

૨. રેપો રેટ અને રિવર્સ રેપો રેટ (Repo Rate & Reverse Repo Rate):

* રેપો રેટ (Repo Rate): મધ્યસ્થ બેંક જે દરે વેપારી બેંકોને ટૂંકા ગાળા માટે (૧ થી ૧૪ દિવસ) ધિરાણ આપે છે તેને રેપો રેટ કહેવાય છે.

* કુગાવામાં: રેપો રેટ વધારવામાં આવે છે.

* મંદીમાં: રેપો રેટ ઘટાડવામાં આવે છે.

* રિવર્સ રેપો રેટ (Reverse Repo Rate): જ્યારે વેપારી બેંકો પોતાની વધારાની રોકડ રકમ મધ્યસ્થ બેંક પાસે જમા રાખે છે, ત્યારે મધ્યસ્થ બેંક તેમને જે વ્યાજ આપે છે તેને રિવર્સ રેપો રેટ કહે છે.

૩. ખુલ્લા બજારની કામગીરી (Open Market Operations - OMO):

* અર્થ: મધ્યસ્થ બેંક દ્વારા ખુલ્લા બજારમાં સરકારી જામીનગીરીઓ (Government Securities / Bonds) નું ખરીદ-વેચાણ કરવાની પ્રક્રિયા.

* કાર્યપદ્ધતિ:

* કુગાવા સમયે: મધ્યસ્થ બેંક બજારમાં સરકારી બોન્ડ્સ વેચે છે. લોકો અને બેંકો આ બોન્ડ્સ ખરીદે છે, જેથી બજારમાંથી રોકડ રકમ મધ્યસ્થ બેંક પાસે પાછી આવી જાય છે અને શાખ સર્જન ઘટે છે.

* મંદીના સમયે: મધ્યસ્થ બેંક બોન્ડ્સ ખરીદે છે, જેથી બજારમાં રોકડ નાણું ઉમેરાય છે.

૪. રોકડ અનામત પ્રમાણ (Cash Reserve Ratio - CRR):

* અર્થ: દરેક વેપારી બેંકે પોતાની કુલ થાપણો (Net Demand and Time Liabilities - NDTL) નો અમુક નિશ્ચિત ટકા હિસ્સો રોકડ સ્વરૂપે મધ્યસ્થ બેંક પાસે અનામત રાખવો પડે છે.

* કાર્યપદ્ધતિ:

* કુગાવો અટકાવવા મધ્યસ્થ બેંક CRR ના દરો વધારે છે, જેથી બેંકો પાસે ધિરાણ આપવા માટે ઓછી રકમ બચે છે.

* મંદી દૂર કરવા CRR નો દર ઘટાડવામાં આવે છે.

૫. કાયદાકીય પ્રવાહીતા પ્રમાણ (Statutory Liquidity Ratio - SLR):

* અર્થ: દરેક વેપારી બેંકે પોતાની કુલ થાપણોનો અમુક નિશ્ચિત ટકા હિસ્સો પોતાની પાસે જ રોકડ, સોનું કે માન્ય સરકારી જામીનગીરીઓ સ્વરૂપે પ્રવાહી (Liquid) રાખવો પડે છે.

* અસર: SLR વધારવાથી બેંકોની લોન આપવાની ક્ષમતા ઘટે છે અને SLR ઘટાડવાથી ધિરાણ ક્ષમતા વધે છે.

(B) ગુણાત્મક / પસંદગીયુક્ત સાધનો (Qualitative / Selective Tools):

આ સાધનો સમગ્ર અર્થતંત્રને બદલે ચોક્કસ ક્ષેત્રો (જેમ કે કૃષિ, ઉદ્યોગ, કે સફાખોરી) માં શાખનું નિર્દેશન અને નિયંત્રણ કરવા માટે વપરાય છે.

૧. માર્જિન રિક્વાયરમેન્ટમાં ફેરફાર (Change in Margin Requirements):

* અર્થ: લોન લેતી વખતે ગીરો મુકેલી મિલકતની કિંમત અને અપાતી લોનની રકમ વચ્ચેના તફાવતને 'માર્જિન' કહે છે. (દા.ત. રૂ. ૧૦૦ ની જમીન સામે રૂ. ૮૦ ની લોન મળે તો માર્જિન ૨૦% ગણાય).

* ઉપયોગ: મધ્યસ્થ બેંક જે ક્ષેત્રમાં સફાખોરી રોકવી હોય ત્યાં માર્જિન વધારે છે (જેથી ઓછી લોન મળે) અને જે ક્ષેત્રને પ્રોત્સાહન આપવું હોય (જેમ કે ખેતી) ત્યાં માર્જિન ઘટાડે છે.

૨. શાખની ટોચ મર્યાદા / રાશનિંગ (Rationing of Credit):

* મધ્યસ્થ બેંક જુદા જુદા ક્ષેત્રો માટે ધિરાણની મહત્તમ મર્યાદા (Quota) નક્કી કરી દે છે, જેથી બિન-ઉત્પાદકીય ક્ષેત્રોમાં વધુ પડતું નાણું જતું અટકે.

૩. નૈતિક પ્રભાવ / સમજાણ (Moral Suasion):

* મધ્યસ્થ બેંક પરિપત્રો, બેઠકો અને પરિષદો યોજીને વેપારી બેંકોને પોતાની નીતિઓ મુજબ ચાલવા નૈતિક વિનંતી કે સલાહ આપે છે.

૪. પ્રત્યક્ષ પગલાં (Direct Action):

* જ્યારે કોઈ વેપારી બેંક મધ્યસ્થ બેંકના નિયમો કે માર્ગદર્શિકાઓનું સતત ઉલ્લંઘન કરે, ત્યારે મધ્યસ્થ બેંક તે બેંક પર દંડ ફટકારે છે, પુનઃધિરાણ અટકાવે છે અથવા તેનો બેંકિંગ પરવાનો (Licence) રદ જેવા કડક પગલાં લે છે.

કેન્દ્રીય બેંક (CENTRAL BANK) અને ઋણ નિયંત્રણનાં સાધનો (TOOLS OF CREDIT CONTROL)

કેન્દ્રીય બેંક (Central Bank)

→ અર્થ :

કેન્દ્રીય બેંક એ દેશની નાણાકીય અને ચલણ વ્યવસ્થાનું નિયંત્રણ કરતી સર્વોચ્ચ સંસ્થા છે. ભારતમાં રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા (RBI) કેન્દ્રીય બેંક છે.

→ કેન્દ્રીય બેંકના મુખ્ય કાર્ય :

- (1) નોટ છાપવાનું અધિકાર (Note Issue)
→ ચલણની નોટો જારી કરવાનો એકમાત્ર અધિકાર.
- (2) બેંકોની બેંક (Banker's Bank)
→ તમામ વ્યાપારી બેંકોના થાપણો રાખે છે, જરૂર પડે ત્યારે તેમને ધિરાણ આપે છે.
- (3) સરકારની બેંક (Banker to Government)
→ સરકારના થાપણો રાખે છે, સરકારી ઉધારનું વ્યવસ્થાપન કરે છે અને સરકારને ધિરાણ આપે છે.
- (4) ચલણ તથા ઋણ નિયંત્રણ (Controller of Currency & Credit)
→ દેશની નાણાકીય સ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને ઋણ અને નાણાંના પુરવઠાને નિયંત્રિત કરે છે.
- (5) વિનિમય નિયંત્રણ (Controller of Foreign Exchange)
→ વિદેશી મુદ્રા જથ્થાનો વ્યવસ્થાપન અને વિદેશી ચલણ વ્યવહારનું નિયંત્રણ કરે છે.
- (6) આર્થિક સલાહકાર અને માહિતી સંગ્રહ (Economic Adviser & Data Collector)
→ સરકારને નાણાકીય અને આર્થિક બાબતોમાં સલાહ આપે છે તથા આંકડાકીય માહિતી એકત્ર કરે છે.
- (7) ક્લિયરિંગ હાઉસ (Clearing House)
→ બેંકો વચ્ચેના ચેક ક્લિયરિંગનું કામ કરે છે.
- (8) અન્ય કાર્ય
→ ગ્રાહકોના હિતોનું રક્ષણ, નાણાકીય સ્થિરતા જાળવવી, નાણાકીય બજારનો વિકાસ, જનજાગૃતિ ફેલાવવી વગેરે.

નિષ્કર્ષ : કેન્દ્રીય બેંક દેશની નાણાકીય વ્યવસ્થાને સ્થિરતા, વિશ્વાસ અને વિકાસ પ્રદાન કરે છે.

ઋણ નિયંત્રણનાં સાધનો (Tools of Credit Control)

1. પરિમાણીય (Quantitative) સાધનો

- (A) બેંક દર નીતિ (Bank Rate Policy)
→ કેન્દ્રીય બેંક બેંક દર ઘટાડે તો બેંકોને સસ્તું ધિરાણ મળે છે અને ઋણ વધે છે.
→ બેંક દર વધારવાથી ઋણ મોંઘું થાય છે અને ઋણ ઘટે છે.
- (B) રેપો દર નીતિ (Repo Rate Policy)
→ repo દર ઘટાડવાથી બેંકોને RBI પાસેથી સસ્તું ધિરાણ મળે છે અને ઋણ વધારો પ્રોત્સાહન થાય છે.
→ repo દર વધારવાથી ઋણ ધીમું પડે છે.
- (C) રિવર્સ રેપો દર નીતિ (Reverse Repo Rate Policy)
→ રિવર્સ રેપો દર વધારવાથી બેંકો RBI પાસે વધારે જમા રાખે છે અને ઋણ પુરવઠો ઘટે છે.
→ રિવર્સ રેપો દર ઘટાડવાથી ઋણ પુરવઠો વધે છે.
- (D) રોકડ અનામત અનુપાત (CRR - Cash Reserve Ratio)
→ CRR વધારો → બેંકો પાસે આપવાજોગ્ય નાણાં ઓછા રહે → ઋણ પુરવઠો ઘટે.
→ CRR ઘટાડો → આપવાજોગ્ય નાણાં વધે → ઋણ પુરવઠો વધે.
- (E) કાનુની પ્રાવાહીતા અનુપાત (SLR - Statutory Liquidity Ratio)
→ SLR વધારો → બેંકોને વધુ રકમ સરકારની મંજૂર સિક્યોરિટીમાં રાખવી પડે → ઋણ પુરવઠો ઘટે.
→ SLR ઘટાડો → વધુ રકમ ધિરાણ માટે ઉપલબ્ધ → ઋણ પુરવઠો વધે.
- (F) ખુલ્લા બજારનો ધોરાણ (Open Market Operations)
→ કેન્દ્રીય બેંક સરકારની સિક્યોરિટીઓ ખરીદે → બજારમાં નાણાં વધે → ઋણ વધે.
→ સિક્યોરિટીઓ વેચે → બજારમાંથી નાણાં ઓછા થાય → ઋણ ઘટે.

2. ગુણાત્મક (Qualitative) સાધનો

- (A) નૈતિક સમજાવટ (Moral Suasion)
→ બેંકોને નૈતિક રીતે સમજાવીને ઋણ આપવાની નીતિ પર પ્રભાવ પાડવો.
- (B) ચયનાત્મક ધિરાણ નિયંત્રણ (Selective Credit Control)
→ કેટલીક ચોક્કસ ક્ષેત્રો/વખતો પર ધિરાણ મર્યાદા, માર્ગદર્શન વગેરે લાદવું.
- (C) શરિયાત નિયંત્રણ (Margin Requirements)
→ કેટલાક ધિરાણ માટે ગ્રાહક પાસેથી વધુ માર્ગિન રાખવાની શરત મૂકવી.
- (D) ગ્રાહક ધિરાણ નિયંત્રણ (Consumer Credit Control)
→ કન્સ્યુમર લોન પર મર્યાદા, વ્યાજદરની મર્યાદા વગેરે નક્કી કરવી.

નિષ્કર્ષ : આ સાધનો દ્વારા કેન્દ્રીય બેંક દેશના ઋણ અને નાણાં પુરવઠાને નિયંત્રિત કરી મોંઘવારી રોકે છે, આર્થિક સ્થિરતા જાળવે છે અને વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે.

૫. નિષ્કર્ષ (Conclusion)

મધ્યસ્થ બેંક એ દેશના નાણાકીય તંત્રનું હૃદય છે. નાણાં છાપવાના એકહથ્થુ અધિકારથી લઈને અર્થતંત્રમાં કુગાવો અને મંદીને અંકુશમાં રાખવા માટે મધ્યસ્થ બેંક પરિમાણાત્મક અને ગુણાત્મક સાધનોનો કુશળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરે છે.

વર્તમાન સમયમાં, ભારતમાં રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (RBI) પોતાની 'નાણાકીય નીતિ સમિતિ' (Monetary Policy Committee - MPC) દ્વારા બેંક રેટ અને રેપો રેટ જેવા સાધનોનો ઉપયોગ કરીને દેશમાં આર્થિક વિકાસ દર જાળવી રાખવા અને કુગાવો નિયંત્રણમાં રાખવા માટે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી રહી છે.

પરીક્ષા માટે ટૂંકો સાર (Quick Exam Recap):

- * અર્થ: દેશની શિખર બેંક (RBI), બેંકિંગ ક્ષેત્રનું નિયંત્રણ અને નાણાકીય સ્થિરતા.
- * મુખ્ય કાર્યો: નોટો છાપવી, સરકારની બેંક, બેંકોની બેંક, વિદેશી હૂડિયામણનું રક્ષણ, આખરી આશ્રયદાતા.
- * જથ્થાત્મક સાધનો (Quantitative): Bank Rate, Repo Rate, OMO, CRR, SLR.
- * ગુણાત્મક સાધનો (Qualitative): Margin Requirement, Credit Rationing, Moral Suasion, Direct Action.

Topic 2

૧. બેંકિંગ અને ડિજિટલાઇઝેશન (Banking and Digitalization)

(A) અર્થ અને ખ્યાલ (Meaning & Concept)

બેંકિંગ ક્ષેત્રે ડિજિટલાઇઝેશન એટલે પરંપરાગત કાગળ આધારિત (Paper-based) અને ભૌતિક બેંકિંગ સેવાઓનું આધુનિક ઇલેક્ટ્રોનિક અને ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ પર રૂપાંતરણ કરવું.

ભૂતકાળમાં ગ્રાહકોએ નાણાં જમા કરાવવા, ઉપાડવા કે ટ્રાન્સફર કરવા માટે રૂબરૂ બેંક શાખા (Physical Branch) માં જવું પડતું હતું. ડિજિટલાઇઝેશનના કારણે હવે તમામ સેવાઓ સ્માર્ટફોન, કમ્પ્યુટર અને ઇન્ટરનેટના માધ્યમથી ૨૪x૭ (ગમે ત્યારે અને ગમે ત્યાં) ઉપલબ્ધ બની છે.

(B) ડિજિટલ બેંકિંગના મુખ્ય પ્રકારો (Types of Digital Banking)

૧. ઇન્ટરનેટ બેંકિંગ / નેટ બેંકિંગ (Internet Banking):

બેંકની અધિકૃત વેબસાઇટ દ્વારા ખાતાની બાકી રકમ ચકાસવી, ફંડ ટ્રાન્સફર (NEFT, RTGS, IMPS), અને બિલ ચુકવણીઓ કરવી.

૨. મોબાઇલ બેંકિંગ (Mobile Banking):

બેંકની મોબાઇલ એપ્લિકેશન (જેમ કે YONO SBI, iMobile) દ્વારા તમામ નાણાકીય સોદાઓ ફોનથી કરવા.

૩. યુનિફાઇડ પેમેન્ટ્સ ઇન્ટરફેસ (UPI):

NPCI દ્વારા વિકસાવવામાં આવેલ અત્યંત લોકપ્રિય માધ્યમ, જ્યાં વીપીએ (VPA) કે ક્યૂઆર કોડ (QR Code) સ્કેન કરીને ઇન્સ્ટન્ટ પેમેન્ટ કરી શકાય છે (જેમ કે BHIM, Google Pay, PhonePe).

૪. એટીએમ અને કેશ ડિપોઝિટ મશીન (ATM & CDM):

રૂબરૂ બેંકમાં ગયા વિના ૨૪ કલાક રોકડ ઉપાડવી કે ખાતામાં સીધી જમા કરાવવી.

૫. પ્લાસ્ટિક મની (Debit & Credit Cards):

ડેબિટ અને ક્રેડિટ કાર્ડ દ્વારા પીઓએસ (POS) મશીન કે ઓનલાઇન શોપિંગમાં ચુકવણીઓ કરવી.

૬. ડિજિટલ વોલેટ્સ (Digital Wallets):

પેટીએમ (Paytm) કે ફીચાર્જ જેવા વોલેટ્સમાં નાણાં ઉમેરીને ઝડપી ચુકવણી કરવી.

૨. ડિજિટલ કરન્સી (Digital Currency)

(A) અર્થ અને વ્યાખ્યા (Meaning & Definition)

* અર્થ: ડિજિટલ કરન્સી એ નાણાંનું એવું સ્વરૂપ છે જે માત્ર ઇલેક્ટ્રોનિક કે ડિજિટલ ફોર્મમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તેને ભૌતિક રીતે (નોટ કે સિક્કા સ્વરૂપે) સ્પર્શ કરી શકાતો નથી.

* વ્યાખ્યા: "ડિજિટલ કરન્સી એ ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં સંગ્રહિત અને ટ્રાન્સફર કરી શકાતું નાણું છે, જે મૂલ્યના માપદંડ, વિનિમયના માધ્યમ અને સંચયના સાધન તરીકે સ્વીકાર્ય બને છે."

(B) ડિજિટલ કરન્સીના મુખ્ય પ્રકારો (Types of Digital Currency)

ડિજિટલ કરન્સીને મુખ્યત્વે ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવે છે:

૧. મધ્યસ્થ બેંક ડિજિટલ કરન્સી (CBDC - Central Bank Digital Currency):

* આ દેશની મધ્યસ્થ બેંક (જેમ કે ભારતની RBI) દ્વારા બહાર પાડવામાં આવતું અને નિયંત્રિત થતું ડિજિટલ નાણું છે.

* તે દેશના કાયદેસરના ચલણ (Legal Tender) નું જ ડિજિટલ સ્વરૂપ છે.

* ઉદાહરણ: ભારતનું e-Rupee (ઇ-રૂપિયો).

૨. ક્રિપ્ટોકરન્સી (Cryptocurrency):

* આ એક વિકેન્દ્રિત (Decentralised) ડિજિટલ ચલણ છે, જે બ્લોકચેન (Blockchain) ટેકનોલોજી પર આધારિત છે.

* તેના પર કોઈ દેશની સરકાર કે મધ્યસ્થ બેંકનું અંકુશ હોતું નથી.

* ઉદાહરણ: બિટકોઇન (Bitcoin), ઇથરિયમ (Ethereum).

૩. સ્ટેબલકોઇન્સ (Stablecoins):

* આ એવા ક્રિપ્ટોકોઇન્સ છે જેનું મૂલ્ય કોઈ ભૌતિક સંપત્તિ (જેમ કે યુ.એસ. ડોલર કે સોનું) સાથે જોડાયેલું (Pegged) હોય છે, જેથી તેના ભાવમાં અતિશય ઉતાર-ચઢાવ આવતો નથી.

* ઉદાહરણ: Tether (USDT), USD Coin (USDC).

(C) ડિજિટલ કરન્સીના મુખ્ય લક્ષણો (Features of Digital Currency)

૧. ભૌતિક સ્વરૂપનો અભાવ (Intangibility): તેને ખીસામાં રાખી શકાતું નથી; તે સોફ્ટવેર, ડિજિટલ વોલેટ કે કમ્પ્યુટર લેજરમાં ડિજિટલ કોડ સ્વરૂપે રહે છે.

૨. ઝડપી અને સીમાહીન વ્યવહારો (Instant & Borderless Transactions): વિશ્વના કોઈપણ ખૂણે ક્ષણોમાં નાણાં મોકલી શકાય છે.

૩. ટેકનોલોજી આધારિત (Technology Dependent): તેના અમલીકરણ માટે બ્લોકચેન, એન્ક્રિપ્શન અને મજબૂત ડિજિટલ નેટવર્ક જરૂરી છે.

૪. મૂલ્યની સ્થિરતા કે અસ્થિરતા: CBDC સંપૂર્ણ સ્થિર હોય છે, જ્યારે ક્રિપ્ટોકરન્સી અત્યંત અસ્થિર (Volatile) હોય છે.

૫. વિચારો અને ખર્ચમાં બચત: કાગળની નોટો છાપવાનો અને તેનું પરિવહન કરવાનો ખર્ચ શૂન્ય થઈ જાય છે.

(D) ડિજિટલ કરન્સીના ફાયદાઓ (Advantages of Digital Currency)

૧. ઝડપી અને સરળ ચુકવણીઓ: બેંકિંગ કલાકો કે રજાઓ ધ્યાનમાં લીધા વિના ૨૪x૭ સેકન્ડોમાં ટ્રાન્ઝેક્શન પૂર્ણ થાય છે.

૨. ચલણ છાપવાના અને સંચાલન ખર્ચમાં ઘટાડો: ભૌતિક નોટો છાપવા, સુરક્ષિત ટ્રાન્સપોર્ટ કરવા અને એટીએમમાં ભરવાનો અબજો રૂપિયાનો સરકારી ખર્ચ બચે છે.

૩. આંતરરાષ્ટ્રીય ફંડ ટ્રાન્સફર સસ્તું: વિદેશ નાણાં મોકલવાના (Cross-Border Remittances) બેંકિંગ ચાર્જ અને સમયમાં મોટો ઘટાડો થાય છે.

૪. નાણાકીય સમાવેશન (Financial Inclusion): અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં જ્યાં બેંક શાખાઓ નથી, ત્યાં સ્માર્ટફોન દ્વારા લોકો સીધા નાણાકીય માળખા સાથે જોડાય છે.

૫. ભ્રષ્ટાચાર અને કાળા નાણાં પર રોક: સીબીડીસી (CBDC) જેવા સત્તાવાર ડિજિટલ નાણાંના દરેક સોદાનું ડિજિટલ ટ્રેકિંગ શક્ય હોવાથી કાળાબજારી અને બનાવટી નોટો (Fake Currency) અટકે છે.

૬. ડાયરેક્ટ બેનિફિટ ટ્રાન્સફર (DBT): સરકારી સબસીડી અને કલ્યાણકારી યોજનાઓના નાણાં સીધા ગરીબોના ખાતામાં વચેટિયાઓ વિના જમા થાય છે.

(E) ડિજિટલ કરન્સીના ગેરફાયદા અને પડકારો (Disadvantages & Challenges)

૧. સાયબર સુરક્ષા અને હેકિંગનું જોખમ: હેકિંગ, ફિશિંગ અને વાયરસ એટેક દ્વારા ડિજિટલ વોલેટમાંથી નાણાં ચોરાઈ જવાનું જોખમ રહે છે.

૨. ડિજિટલ અસાક્ષરતા (Digital Illiteracy): ભારત જેવા દેશોમાં ગ્રામીણ અને વયોવૃદ્ધ વસ્તી માટે સ્માર્ટફોન કે ડિજિટલ ટેકનોલોજી વાપરવી અઘરી પડે છે.

૩. ગોપનીયતાનો અભાવ (Lack of Privacy): ભૌતિક રોકડથી થતા વ્યવહારો ગુપ્ત રહે છે, જ્યારે ડિજિટલ વ્યવહારોનું ડિજિટલ ટ્રેકિંગ થતું હોવાથી વ્યક્તિગત ગોપનીયતાનું જોખમ રહે છે.

૪. ઇન્ટરનેટ અને વીજળી પર નિર્ભરતા: નેટવર્ક કનેક્ટિવિટી ન હોય કે સર્વર ડાઉન હોય ત્યારે વ્યવહારો અટકી પડે છે.

૫. નાણાકીય અસ્થિરતા (ક્રિપ્ટોના કિસ્સામાં): બિટકોઇન જેવી અનિયંત્રિત કરન્સીના ભાવમાં અચાનક મોટા તફાવતો આવવાથી નાના રોકાણકારોને મોટું નુકસાન થાય છે.

૬. મોનિટરિંગ અને કાયદાકીય જટિલતા: વૈશ્વિક સ્તરે ડિજિટલ કરન્સી માટે એકસમાન કાયદાઓ કે ટેક્સ નીતિઓનો અભાવ છે.

પરીક્ષા માટે ટૂંકો સાર (Quick Exam Recap)

* બેંકિંગ ડિજિટલાઇઝેશન: કાગળ આધારિત બેંકિંગમાંથી ઇલેક્ટ્રોનિક/એપ આધારિત સિસ્ટમ (UPI, Net Banking, ATM).

* ડિજિટલ કરન્સી: ભૌતિક રૂપ વગરનું માત્ર ઇલેક્ટ્રોનિક નાણું.

* પ્રકારો: CBDC (સત્તાવાર, જેમ કે e-Rupee), ક્રિપ્ટોકરન્સી (અનિયંત્રિત, જેમ કે Bitcoin), સ્ટેબલકોઇન્સ.

* મુખ્ય ફાયદા: ઝડપી વ્યવહારો, નોટ છાપવાનો ખર્ચ બચે, પારદર્શિતા.

* મુખ્ય ગેરફાયદા: સાયબર કાઇમ, ડિજિટલ અસાક્ષરતા, ગોપનીયતાનો અભાવ, ઇન્ટરનેટ પર નિર્ભરતા.

Topic-3

ડિજિટલ કરન્સી: અર્થ, પ્રકારો, લક્ષણો, ફાયદાઓ અને મર્યાદાઓ (Digital Currency: Meaning, Types, Features, Advantages & Disadvantages)

૧. ડિજિટલ કરન્સીનો અર્થ અને પ્રસ્તાવના (Meaning & Introduction)

(A) સામાન્ય અર્થ:

ડિજિટલ કરન્સી (Digital Currency) એ નાણાંનું એવું સ્વરૂપ છે જે માત્ર ઇલેક્ટ્રોનિક કે ડિજિટલ ફોર્મમાં જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તેને કાગળની નોટો કે ધાતુના સિક્કાની જેમ ભૌતિક રીતે (Physical Form) સ્પર્શ કરી શકાતો નથી.

તે કમ્પ્યુટર, સ્માર્ટફોન, ઇન્ટરનેટ અને ડિજિટલ વોલેટ (Digital Wallets) ના માધ્યમથી સંગ્રહિત (Store) અને ટ્રાન્સફર કરવામાં આવે છે. આ નાણું મૂલ્યના માપદંડ, વિનિમયના માધ્યમ અને સંચયના સાધન તરીકે સ્વીકાર્ય બને છે.

(B) વ્યાખ્યાઓ (Definitions):

* સરળ વ્યાખ્યા: "ડિજિટલ કરન્સી એ ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં રહેલું નાણું છે, જે ભૌતિક નોટો કે સિક્કાની ગેરહાજરીમાં પણ તમામ પ્રકારના નાણાકીય વ્યવહારો અને ચુકવણીઓ માટે વાપરી શકાય છે."

* યુરોપિયન સેન્ટ્રલ બેંક (ECB) ના મતે: "ડિજિટલ કરન્સી એ એક અદ્રશ્ય કે ડિજિટલ મૂલ્યનું પ્રતિનિધિત્વ છે, જે ડેવલપર્સ દ્વારા બહાર પાડવામાં આવે છે અને નિયંત્રિત થાય છે તેમજ ચોક્કસ ડિજિટલ સમુદાયના સભ્યો દ્વારા સ્વીકારવામાં આવે છે."

૨. ડિજિટલ કરન્સીના મુખ્ય પ્રકારો (Types of Digital Currency)

ડિજિટલ કરન્સીને તેના નિયંત્રણ અને ટેકનોલોજીના આધારે મુખ્યત્વે ત્રણ ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે:

૧. મધ્યસ્થ બેંક ડિજિટલ કરન્સી (CBDC - Central Bank Digital Currency):

- * આ દેશની મધ્યસ્થ બેંક (જેમ કે ભારતની RBI) દ્વારા સત્તાવાર રીતે બહાર પાડવામાં આવતું અને સંપૂર્ણ નિયંત્રિત ડિજિટલ નાણું છે.
- * તે દેશના કાયદેસરના ચલણ (Legal Tender) નો જ ડિજિટલ અવતાર છે. તેનું મૂલ્ય ભૌતિક રોકડ જેટલું જ હોય છે.
- * ઉદાહરણ: ભારતનું e-Rupee (ઇ-રૂપિયો), ચીનનું e-CNY.

૨. ક્રિપ્ટોકરન્સી (Cryptocurrency):

- * આ એક વિકેન્દ્રિત (Decentralised) ડિજિટલ ચલણ છે, જે બ્લોકચેન (Blockchain) ટેકનોલોજી અને ક્રિપ્ટોગ્રાફી પર આધારિત હોય છે.
- * તેના પર કોઈ દેશની સરકાર કે મધ્યસ્થ બેંકનું નિયંત્રણ હોતું નથી. તેના દરો બજારની માંગ અને પુરવઠા પર આધાર રાખે છે.
- * ઉદાહરણ: બિટકોઇન (Bitcoin), ઇથરિયમ (Ethereum).

૩. સ્ટેબલકોઇન્સ (Stablecoins):

- * આ એવા ક્રિપ્ટોકોઇન્સ છે જેનું મૂલ્ય અતિશય વધી કે ઘટી ન જાય તે માટે તેને કોઈ ભૌતિક સંપત્તિ (જેમ કે યુ.એસ. ડોલર, સરકારી બોન્ડ્સ કે સોના) સાથે જોડી દેવામાં (Pegged) આવે છે.
- * ઉદાહરણ: Tether (USDT), USD Coin (USDC).

૩. ડિજિટલ કરન્સીના મુખ્ય લક્ષણો (Features of Digital Currency)

૧. અદ્રશ્ય/ભૌતિક સ્વરૂપનો અભાવ (Intangibility): તે કાગળની નોટ કે સિક્કા સ્વરૂપે હાથમાં પકડી શકાતું નથી. તે કમ્પ્યુટર કોડ કે ઇલેક્ટ્રોનિક લેજરમાં જ સંગ્રહિત રહે છે.
૨. ટેકનોલોજી પર નિર્ભરતા (Technology Dependent): આ નાણાના ઉપયોગ માટે સ્માર્ટફોન, કમ્પ્યુટર, ઇન્ટરનેટ અને ડિજિટલ વોલેટ અનિવાર્ય છે.
૩. ઝડપી અને સરળ વ્યવહારો (Instant Transactions): સ્થાનિક કે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારો કોઈપણ બેંકિંગ સમયની મર્યાદા વિના ૨૪x૭ સેકન્ડોમાં પૂર્ણ થાય છે.
૪. કેન્દ્રિત અને વિકેન્દ્રિત સ્વરૂપ (Centralised or Decentralised): CBDC જેવી કરન્સી કેન્દ્રિય (સરકારી) હોય છે, જ્યારે ક્રિપ્ટોકરન્સી વિકેન્દ્રિય (અનિયંત્રિત) હોય છે.
૫. ઉત્પાદન અને પરિવહન ખર્ચ રહિત: ભૌતિક નોટો છાપવાનો, કાગળ અને શાહીનો ખર્ચ તેમજ સુરક્ષિત ટ્રાન્સપોર્ટ કરવાનો ખર્ચ આમાં શૂન્ય થઈ જાય છે.
૬. ડિજિટલ ટ્રેકિંગ (Traceability): સત્તાવાર ડિજિટલ કરન્સી (CBDC) ના દરેક વ્યવહારનો ડિજિટલ રેકૉર્ડ રહેતો હોવાથી નાણાની હેરફેર પારદર્શી બને છે.

૪. ડિજિટલ કરન્સીના ફાયદાઓ (Advantages of Digital Currency)

૧. ઝડપી અને સમયની બચત: બેંકમાં રૂબરૂ ગયા વગર કે લાંબી પ્રક્રિયાઓ વગર ગમે ત્યાંથી ત્વરિત ચુકવણી થઈ શકે છે.
૨. ચલણ સંચાલન ખર્ચમાં મોટો ઘટાડો: સરકાર અને મધ્યસ્થ બેંક માટે નોટો છાપવાનો, સંગ્રહ કરવાનો અને બેંકો/એટીએમ સુધી પહોંચાડવાનો અબજો રૂપિયાનો વાર્ષિક ખર્ચ બચે છે.
૩. આંતરરાષ્ટ્રીય ટ્રાન્સફર સસ્તું અને ઝડપી (Cross-Border Payments): એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં નાણાં મોકલવા માટે લાગતો સમય (જે અગાઉ ૨-૩ દિવસ હતો) અને બેંકિંગ પ્રોસેસિંગ ચાર્જ નોંધપાત્ર રીતે ઘટી જાય છે.
૪. નાણાકીય સમાવેશન (Financial Inclusion): જે અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં બેંકની શાખાઓ નથી, ત્યાંના ગરીબ લોકો પણ માત્ર સ્માર્ટફોન દ્વારા સીધા નાણાકીય માળખા સાથે જોડાઈ શકે છે.
૫. કાળા નાણાં અને બનાવટી નોટો પર રોક: ભૌતિક નોટોની જેમ ડિજિટલ કરન્સીની નકલી નોટો (Fake Currency) બનાવી શકાતી નથી. ઉપરાંત, વ્યવહારોના ડિજિટલ ટ્રેકિંગથી કાળાબજારી અટકે છે.
૬. ડાયરેક્ટ બેનિફિટ ટ્રાન્સફર (DBT): સરકારી સહાય, પેન્શન કે સબસીડીના નાણાં વચેટિયાઓ કે ભ્રષ્ટાચાર વિના સીધા ગરીબોના ડિજિટલ વોલેટમાં જમા થાય છે.

૫. ડિજિટલ કરન્સીના ગેરફાયદા અને પડકારો (Disadvantages & Challenges of Digital Currency)

૧. સાયબર સુરક્ષા અને હેકિંગનું જોખમ: ડિજિટલ સિસ્ટમ પર સાયબર હુમલા, ડેટા લીક કે વોલેટ હેક થવાથી નાણાં ચોરાઈ જવાનો મોટો ભય રહે છે.
૨. ડિજિટલ અસાક્ષરતા (Digital Illiteracy): ભારત જેવા દેશોમાં ગ્રામીણ અને વયોવૃદ્ધ વસ્તી માટે સ્માર્ટફોન કે ડિજિટલ ટેકનોલોજી સમજીને વાપરવી અઘરી પડે છે.
૩. ઇન્ટરનેટ અને વીજળી પર સંપૂર્ણ નિર્ભરતા: નેટવર્ક કનેક્ટિવિટી ન હોય, ઇન્ટરનેટ બંધ હોય કે બેંક સર્વર ડાઉન હોય ત્યારે વ્યવહારો અટકી પડે છે.
૪. વ્યક્તિગત ગોપનીયતાનો અભાવ (Lack of Privacy): રોકડમાં થતા વ્યવહારો ખાનગી રહે છે, જ્યારે સત્તાવાર ડિજિટલ કરન્સીના તમામ વ્યવહારોનું સરકાર કે મધ્યસ્થ બેંક દ્વારા ટ્રેકિંગ થતું હોવાથી વ્યક્તિગત પ્રાઇવસી જોખમાય છે.
૫. અધિકારીક નિયંત્રણનો અભાવ (ફિપ્ટોના કિસ્સામાં): બિટકોઇન જેવી અનિયંત્રિત ફિપ્ટોકરન્સીના ભાવમાં અચાનક મોટા ઘટાડા આવે છે, જેથી નાના રોકાણકારો પોતાની જમાપુંજી ગુમાવી બેસે છે.
૬. ગેરકાયદેસર પ્રવૃત્તિઓમાં ઉપયોગ: વિકેન્દ્રિત કે અનામિક (Anonymous) ડિજિટલ ચલણનો ઉપયોગ મની લોન્ડરિંગ, ડ્રગ્સના વેપાર કે આતંકવાદી ફંડિંગ માટે થવાનું જોખમ રહે છે.

૬. નિષ્કર્ષ (Conclusion)

ડિજિટલ કરન્સી એ વિશ્વના નાણાકીય ભવિષ્યની દિશા છે. તે પરંપરાગત બેંકિંગ અને રોકડ વ્યવહારોમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન લાવી રહી છે. જોકે સાયબર સુરક્ષા, ડિજિટલ સાક્ષરતા અને મજબૂત કાનૂની માળખા જેવા પડકારોનો યોગ્ય ઉકેલ લાવવામાં આવે, તો ડિજિટલ કરન્સી અર્થતંત્રને વધુ પારદર્શી, ઝડપી અને કાર્યક્ષમ બનાવવામાં સૌથી મહત્વની ભૂમિકા ભજવશે.

પરીક્ષા માટે ટૂંકો સાર (Quick Exam Recap):

- * અર્થ: ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં રહેલું અદ્રશ્ય નાણું.
- * મુખ્ય પ્રકારો:
 - * CBDC: મધ્યસ્થ બેંક દ્વારા જારી (જેમ કે e-Rupee).
 - * Cryptocurrency: વિકેન્દ્રિત/અનિયંત્રિત (જેમ કે Bitcoin).
 - * Stablecoins: સંપત્તિ સાથે જોડાયેલું મૂલ્ય (જેમ કે USDT).
- * મુખ્ય ફાયદા: નોટ છાપવાનો ખર્ચ બચે, ઝડપી વ્યવહારો, પારદર્શિતા.
- * મુખ્ય મર્યાદાઓ: સાયબર સિક્યોરિટીનું જોખમ, ઇન્ટરનેટ પર નિર્ભરતા, ડિજિટલ અસાક્ષરતા.

Topic-5

૧. આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા ભંડોળ (IMF) નો પરિચય (Introduction)

- * સ્થાપના: જુલાઈ ૧૯૪૪ માં યુ.એસ.એ. ના ન્યૂ હેમ્પશાયર સ્થિત બ્રેટન વુડ્સ (Bretton Woods) ખાતે યોજાયેલી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદના પરિણામે IMF ની સ્થાપના થઈ હતી. તેથી IMF અને વિશ્વ બેંક (World Bank) ને 'બ્રેટન વુડ્સના જોડિયા બાળકો' (Bretton Woods Twins) પણ કહેવામાં આવે છે.
- * કામગીરીની શરૂઆત: IMF એ સત્તાવાર રીતે ૨૭ ડિસેમ્બર, ૧૯૪૫ ના રોજ કામગીરી શરૂ કરી હતી.
- * મુખ્ય મથક (Headquarters): વોશિંગ્ટન ડી.સી. (Washington D.C., USA).
- * સભ્ય દેશો (Member Countries): ૧૯૦ દેશો.
- * વિશેષ ચલણ (SDR): IMF નું પોતાનું એક એકાઉન્ટિંગ સાધન/ચલણ છે, જેને SDR (Special Drawing Rights) અથવા 'પેપર ગોલ્ડ' (Paper Gold) કહેવામાં આવે છે.
- * સ્વરૂપ: તે સંયુક્ત રાષ્ટ્ર (UN) ની એક વિશિષ્ટ નાણાકીય એજન્સી છે, જે વૈશ્વિક નાણાકીય સ્થિરતા જાળવવાનું કાર્ય કરે છે.

૨. IMF ના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો (Objectives of IMF)

૧. વૈશ્વિક નાણાકીય સહકાર (Global Monetary Cooperation):

આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય મુદ્દાઓ પર સભ્ય દેશો વચ્ચે સલાહ-મશવરા અને સહયોગ માટેનું કાયમી મંચ પૂરું પાડવું.

૨. વિનિમય દરોમાં સ્થિરતા (Exchange Rate Stability):

વિવિધ દેશોના ચલણોના વિનિમય દરોમાં થતા અતિશય ઉતાર-ચઢાવ અટકાવવા અને ચલણના અવમૂલ્યન (Competitive Devaluation) ની સ્પર્ધા રોકવી.

૩. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનો વિસ્તાર (Expansion of International Trade):

વિશ્વ વેપારના સંતુલિત વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવું જેથી તમામ સભ્ય દેશોમાં રોજગારી અને વાસ્તવિક આવકમાં વધારો થાય.

૪. લેણદેણની તુલાની અસમતુલા દૂર કરવી (Correcting Balance of Payments - BoP Crises):

જે સભ્ય દેશોની ચૂકવણીની તુલા (BoP) માં ગંભીર અને અસ્થાયી ખાધ (Deficit) સર્જાય તેમને ટૂંકા અને મધ્યમ ગાળાની નાણાકીય મદદ આપવી.

૫. બહુપક્ષીય ચૂકવણી પ્રણાલીની સ્થાપના (Multilateral Payments System):

સભ્ય દેશો વચ્ચેના વેપારી વ્યવહારો પરના વિદેશી હૂંડિયામણ નિયંત્રણો (Foreign Exchange Restrictions) દૂર કરવા.

૬. વૈશ્વિક ગરીબી નાબૂદી અને આર્થિક વૃદ્ધિ:

વિકાસશીલ અને નબળા અર્થતંત્રોને આર્થિક નીતિઓ ઘડવામાં મદદ કરીને ટકાઉ વિકાસ હાંસલ કરવો.

૩. IMF ના મુખ્ય કાર્યો (Functions of IMF)

IMF ના કાર્યોને મુખ્યત્વે ત્રણ મુખ્ય સ્તંભો (Three Pillars) માં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે:

(A) દેખરેખ અને નિરીક્ષણનું કાર્ય (Surveillance Function):

* IMF તેના તમામ ૧૯૦ સભ્ય દેશોની આર્થિક અને નાણાકીય નીતિઓ પર સતત દેખરેખ રાખે છે.

* તે વૈશ્વિક અર્થતંત્રમાં સર્જાતા જોખમો (જેમ કે કુગાવો, મિંદી, કે દેવાની કટોકટી) અંગે સભ્ય દેશોને અગાઉથી ચેતવણી આપે છે.

* આ માટે IMF દર વર્ષે 'વર્લ્ડ ઇકોનોમિક આઉટલુક' (World Economic Outlook) અને 'ગ્લોબલ ફાઇનાન્શિયલ સ્ટેબિલિટી રિપોર્ટ' જેવા વૈશ્વિક અહેવાલો બહાર પાડે છે.

(B) નાણાકીય સહાય / ધિરાણનું કાર્ય (Financial Assistance / Lending Function):

* જ્યારે કોઈ સભ્ય દેશ વિદેશી હૂંડિયામણની તંગી કે ચૂકવણીની તુલા (BoP) ની ગંભીર કટોકટીમાં મુકાય છે (જેમ કે ૧૯૯૧ માં ભારત અને ૨૦૨૨-૨૩ માં શ્રીલંકા), ત્યારે IMF તેમને ઈમરજન્સી લોન આપે છે.

* ધિરાણ સુવિધાઓ: IMF તેના સભ્યોને Stand-By Arrangements (SBA), Extended Fund Facility (EFF), અને Rapid Credit Facility (RCF) જેવા વિવિધ માધ્યમો દ્વારા ધિરાણ પૂરું પાડે છે.

* આ લોન સાથે IMF સભ્ય દેશને પોતાના અર્થતંત્રમાં કડક આર્થિક સુધારાઓ (Structural Reforms) લાગુ કરવાની શરત પણ મૂકે છે.

(C) ક્ષમતા નિર્માણ અને ટેકનિકલ સહાય (Capacity Development & Technical Assistance):

* IMF વિકાસશીલ દેશોના નાણાં મંત્રાલયો અને મધ્યસ્થ બેંકોને ટેક્સ નીતિ, મૌદ્રિક નીતિ, બેંકિંગ સુધારા અને આંકડાશાસ્ત્રના ક્ષેત્રે મફત ટેકનિકલ માર્ગદર્શન અને તાલીમ આપે છે.

પરીક્ષા માટે ટૂંકો સાર (Quick Exam Recap):

- * સ્થાપના: ૧૯૪૪ (બ્રેટન વુડ્સ પરિષદ), સ્થાપના વર્ષ: ૧૯૪૫.
- * મુખ્ય મથક: વોશિંગ્ટન ડી.સી.
- * ચલણ/એકાઉન્ટિંગ એસેટ: SDR (Special Drawing Rights / પેપર ગોલ્ડ).
- * મુખ્ય ધ્યેય: ચૂકવણીની તુલા (BoP) ની ખાધ પુરવી, વિનિમય દરની સ્થિરતા, વૈશ્વિક નાણાકીય સહકાર.

IMF (International Monetary Fund)

હેતુઓ અને કાર્ય

1. હેતુઓ (Objectives)

- ① આંતરરાષ્ટ્રીય મોનેટરી સહકારને પ્રોત્સાહન આપવું.
- ② વિનિમય દરોનો સ્થિરતા જાળવવી.
- ③ સભ્ય દેશોના ચુકવણી સંતુલનમાં સ્થિરતા જાળવવામાં મદદ કરવી.
- ④ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારના વિસ્તરણ અને વૃદ્ધિને પ્રોત્સાહન આપવું.
- ⑤ ઉચ્ચ રોજગારી, વાસ્તવિક આવકમાં વૃદ્ધિ અને ઉત્પાદનક્ષમ સંસાધનોના વિકાસમાં સહાય કરવી.
- ⑥ સભ્ય દેશોને ટૂંકાગાળા અને મધ્યમગાળાના નાણાકીય સ્રોતો (વિત્તીય મદદ) પૂરા પાડવા.
- ⑦ વૈશ્વિક આર્થિક સ્થિરતા અને સુવ્યવસ્થિત વૃદ્ધિમાં યોગદાન આપવું.

* મુખ્ય લક્ષ્ય :

સર્વ સભ્ય દેશોમાં જીવન સ્તર (Living Standards) ને ઉચ્ચ બનાવવામાં તથા વૈશ્વિક આર્થિક સ્થિરતા જાળવવામાં મદદ કરવી.

વિશેષતાઓ :

- * 1944માં બ્રેટન વુડ્સ (Bretton Woods) પરિષદમાં સ્થાપના.
- * મુખ્ય મથક - વોશિંગ્ટન D.C., અમેરિકા.
- * 190 થી વધુ દેશો તેના સભ્ય છે.
- * કવોટા (Quota) આધારે સભ્યપદ અને મતાધિકાર નક્કી થાય છે.

2. કાર્ય (Functions)

- ① મોનેટરી સહકારને પ્રોત્સાહન :
→ દેશો વચ્ચે વિનિમય દરની નીતિઓમાં સહકાર વધારવો અને સ્થિરતા જાળવવી.
- ② નાણાકીય મદદ પૂરી પાડવી :
→ Temporary (ટૂંકાગાળાની) નાણાકીય મદદ (Loans) સભ્ય દેશોને તેમના ચુકવણી સંતુલનના તફાવતને પૂરા કરવા માટે આપવી.
- ③ વિનિમય દરની સ્થિરતા જાળવવી :
→ સ્થિર પરંતુ સમાયોજ્ય વિનિમય દર પ્રણાલીને પ્રોત્સાહન આપવું.
- ④ ચુકવણી સંતુલન (Balance of Payments) માં સહાય :
→ દેશોના BOP માં અસ્થાયી મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય ત્યારે તેમને સહાય અને સલાહ આપવી.
- ⑤ અકોરિકલ દેખરેખ (Surveillance) કરવી :
→ સભ્ય દેશોની આર્થિક નીતિઓ અને પરિસ્થિતિઓનું નિયમિત મૂલ્યાંકન કરવું અને યોગ્ય સલાહ આપવી.
- ⑥ તકનીકી સહાય (Technical Assistance) પૂરા પાડવી :
→ સભ્ય દેશોની ક્ષમતા વિકાસ માટે તાલીમ, ટેકનિકલ જ્ઞાન અને સલાહ આપવી.
- ⑦ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારને પ્રોત્સાહન :
→ વેપારમાં આવતી નાણાકીય અકચણો દૂર કરવામાં મદદ કરીને વેપારના વિસ્તરણને પ્રોત્સાહન આપવું.
- ⑧ વૈશ્વિક આર્થિક સ્થિરતા જાળવવી :
→ મોનેટરી અને નાણાકીય ગતબકોથી વિશ્વ અર્થતંત્રને રક્ષણ આપવું અને સ્થિરતા જાળવવી.

સારાંશ : IMF નો મુખ્ય હેતુ વૈશ્વિક મોનેટરી સહકારને મજબૂત બનાવવો, વિનિમય દરો અને ચુકવણી સંતુલનમાં સ્થિરતા જાળવવી તથા સભ્ય દેશોના આર્થિક વિકાસમાં સહાય કરવો છે.

૧. વિશ્વ બેંક (World Bank) નો પરિચય (Introduction)

* સ્થાપના: જુલાઈ ૧૯૪૪ માં યુ.એસ.એ. ના ન્યૂ હેમ્પશાયર સ્થિત બ્રેટન વુડ્સ (Bretton Woods) ખાતે યોજાયેલી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદના પરિણામે સ્થાપના થઈ હતી. તેથી તેને અને IMF ને 'બ્રેટન વુડ્સના જોડિયા બાળકો' (Bretton Woods Twins) પણ કહેવામાં આવે છે.

* મૂળ કાનૂની નામ: વિશ્વ બેંકનું મૂળ અને કાનૂની નામ 'ઇન્ટરનેશનલ બેંક ફોર રીકન્સ્ટ્રક્શન એન્ડ ડેવલપમેન્ટ' (IBRD - International Bank for Reconstruction and Development) છે.

* કામગીરીની શરૂઆત: ૨૫ જૂન, ૧૯૪૬ ના રોજ સત્તાવાર કામગીરી શરૂ થઈ.

* પ્રારંભિક ધ્યેય: દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ (World War II) માં નષ્ટ પામેલા યુરોપિયન દેશોના અર્થતંત્રોનું પુનઃનિર્માણ (Reconstruction) કરવું.

* મુખ્ય મથક (Headquarters): વોશિંગ્ટન ડી.સી. (Washington D.C., USA).

* સભ્ય દેશો: ૧૮૯ દેશો.

વિશ્વ બેંક જૂથ (World Bank Group - WBG):

વિશ્વ બેંક એકલી બેંક નથી પરંતુ તે ૫ આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓનું એક જૂથ છે:

૧. IBRD: મધ્યમ આવક ધરાવતા અને ક્રેડિટ યોગ્ય દેશોને લોન આપે છે.

૨. IDA (International Development Association): અત્યંત ગરીબ દેશોને વ્યાજમુક્ત અથવા અત્યંત સસ્તી લોન આપે છે (તેને વિશ્વ બેંકની 'સોફ્ટ લોન વિન્ડો' કહે છે).

૩. IFC (International Finance Corporation): વિકાસશીલ દેશોમાં ખાનગી ક્ષેત્રને પ્રોત્સાહન અને ધિરાણ આપે છે.

૪. MIGA (Multilateral Investment Guarantee Agency): વિદેશી રોકાણકારોને રાજકીય જોખમો સામે વીમો પૂરું પાડે છે.

૫. ICSID (International Centre for Settlement of Investment Disputes): આંતરરાષ્ટ્રીય રોકાણ વિવાદો ઉકેલે છે (ભારત આનો સભ્ય નથી).

(નોંધ: સામાન્ય રીતે IBRD અને IDA ના સંયુક્ત સમૂહને જ 'વિશ્વ બેંક' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે).

૨. વિશ્વ બેંકના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો (Objectives of World Bank)

૧. ગરીબી નાબૂદી અને જીવનધોરણમાં સુધારો: વિકાસશીલ અને પછાત દેશોમાં માનવ વિકાસ (શિક્ષણ, આરોગ્ય, પીવાનું યોખ્યું પાણી) દ્વારા ગરીબી ઘટાડવી.

૨. ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરનો વિકાસ (Infrastructure Development): સભ્ય દેશોમાં રસ્તા, બંદરો, વીજળી યોજનાઓ, સિંચાઈ અને પરિવહન જેવા કાયમી માળખાકીય સાધનો ઊભા કરવા માટે લાંબા ગાળાનું મૂડીરોકાણ પૂરું પાડવું.

૩. યુદ્ધગ્રસ્ત અર્થતંત્રોનું પુનઃનિર્માણ: યુદ્ધ કે કુદરતી આપત્તિઓથી નુકસાન પામેલા દેશોના અર્થતંત્રોને ફરી બેઠા કરવા.

૪. ખાનગી વિદેશી રોકાણને પ્રોત્સાહન: ખાનગી રોકાણકારોને જામીનગીરીઓ (Guarantees) આપીને વિકાસશીલ દેશોમાં મૂડીરોકાણ કરવા પ્રોત્સાહિત કરવા.

૫. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનો સંતુલિત વિકાસ: લાંબા ગાળાના ઉત્પાદક રોકાણો દ્વારા સભ્ય દેશોની ઉત્પાદન ક્ષમતા અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર વધારવો.

૬. પર્યાવરણીય અને ટકાઉ વિકાસ (Sustainable Development): ક્લાયમેટ રેન્જ, અક્ષય ઊર્જા (Solar/Wind Energy) અને પર્યાવરણ રક્ષણના પ્રોજેક્ટ્સને પ્રાધાન્ય આપવું.

૩. વિશ્વ બેંકના મુખ્ય કાર્યો (Functions of World Bank)

(A) લાંબા ગાળાનું ધિરાણ પૂરું પાડવું (Long-term Lending):

* વિશ્વ બેંક મુખ્યત્વે ૧૫ થી ૨૦ વર્ષ જેવા લાંબા ગાળા માટે અને અત્યંત વ્યાજબી દરે લોન આપે છે.

* તે માત્ર વિશિષ્ટ વિકાસલક્ષી પ્રોજેક્ટ્સ (જેમ કે ડેમ, હાઇવે, સ્માર્ટ સિટીઝ, ડિજિટલ મિશન) માટે જ ધિરાણ મંજૂર કરે છે.

(B) ગરીબ દેશોને અનુદાન અને શૂન્ય વ્યાજ લોન (Grants & Concessional Loans):

* તેની સંસ્થા IDA દ્વારા વિશ્વના સૌથી ગરીબ દેશોને ૦% અથવા અત્યંત નજીવા પ્રોસેસિંગ ચાર્જ પર લોન અને ગ્રાન્ટ્સ (અનુદાન) આપવામાં આવે છે.

(C) ટેકનિકલ અને માળખાકીય સહાય (Technical Assistance & Advisory):

* વિકાસશીલ દેશોને મોટા ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પ્રોજેક્ટ્સનું પ્લાનિંગ કરવામાં, ટેકનિકલ ડિઝાઇન તૈયાર કરવામાં અને પ્રોજેક્ટ મેનેજમેન્ટમાં મફત નિષ્ણાતોની સલાહ આપે છે.

(D) ગારંટી આપવાનું કાર્ય (Guarantee Function):

* જો કોઈ ખાનગી રોકાણકાર કે બેંક કોઈ વિકાસશીલ દેશના પ્રોજેક્ટમાં પૈસા રોકવા તૈયાર ન હોય, તો વિશ્વ બેંક ગેરેન્ટર (જામીન) બનીને તે રોકાણ સુરક્ષિત કરે છે.

(E) જ્ઞાન અને સંશોધન કેન્દ્ર (Knowledge & Research Hub):

* વિશ્વ બેંક આંતરરાષ્ટ્રીય વિકાસ, ગરીબી, અને શિક્ષણ જેવા વિષયો પર સંશોધનો કરે છે.

* તે દર વર્ષે 'વર્લ્ડ ડેવલપમેન્ટ રિપોર્ટ' (World Development Report) જેવા વૈશ્વિક અહેવાલો બહાર પાડે છે.

વર્લ્ડ બેંક (WORLD BANK) : હેતુઓ અને કાર્યા

1. હેતુઓ (Objectives) :

- ① સભ્ય દેશોમાં દીર્ઘકાલીન આર્થિક વિકાસ અને ઉન્નતિને પ્રોત્સાહન આપવું.
- ② ઉત્પાદનક્ષમતા વધારવામાં અને રોજગારીની તકો વિસ્તારવામાં સહાય કરવી.
- ③ ગરીબી ઘટાડવા અને જીવન સ્તર ઉચું લાવવું.
- ④ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારના વિસ્તરણને પ્રોત્સાહન આપવું.
- ⑤ ચુકવણી સંતુલનમાં સ્થિરતા જાળવવામાં મદદ કરવી.
- ⑥ વિકાસશીલ દેશોને નાણાકીય સહાય તથા ટેકનિકલ સહાય પૂરી પાડવી.

* મુખ્ય લક્ષ્ય :

સહકાર દ્વારા વિશ્વના લોકોના જીવન સ્તરમાં સુધારો લાવવો અને સ્થાયી વિકાસ (Sustainable Development) પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરવી.

વિશેષતાઓ :

- * 1944માં બ્રેટન વુડ્સ (Bretton Woods) સમેલનમાં સ્થાપના.
- * મુખ્ય મથક - વોશિંગ્ટન D.C., અમેરિકા.
- * IBRD (International Bank for Reconstruction and Development) તરીકે શરૂઆત.
- * વિકાસશીલ દેશોના વિકાસ માટે દીર્ઘકાલીન ઋણ અને અન્ય સહાય પૂરી પાડે છે.

2. કાર્યા (Functions) :

- ① નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવી :
→ વિકાસશીલ દેશોને પ્રોજેક્ટ, કાર્યક્રમો અને યોજનાઓ માટે દીર્ઘકાલીન ઋણ (Loans) આપે છે.
- ② ટેકનિકલ સહાય પૂરી પાડવી :
→ આયોજન, પ્રબંધન અને કામગીરીમાં સુધારો લાવવા ટેકનિકલ જ્ઞાન અને સલાહ આપે છે.
- ③ ક્ષમતા વિકાસ (Capacity Building) :
→ સરકારી અધિકારીઓ અને સંસ્થાઓની ક્ષમતા વધારવા તાલીમ તેમજ સંસ્થાગત વિકાસ કરે છે.
- ④ સંશોધન અને ડેટા પ્રદાન કરવું :
→ વિકાસ સંબંધિત માહિતી, આંકડા અને સંશોધન દ્વારા સદસ્ય દેશોને માર્ગદર્શન આપે છે.
- ⑤ નીતિ સલાહ અને માર્ગદર્શન :
→ આર્થિક નીતિ, સુધારા કાર્યક્રમો અને યોજનાઓ માટે સલાહ અને માર્ગદર્શન આપે છે.
- ⑥ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારને પ્રોત્સાહન આપવું :
→ વેપાર અને રોકાણ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ રચવામાં મદદ કરે છે.
- ⑦ ખાનગી રોકાણને પ્રોત્સાહન આપવું :
→ IFC અને MIGA જેવી સંસ્થાઓ મારફતે ખાનગી ક્ષેત્રના રોકાણને પ્રોત્સાહન આપે છે.
- ⑧ સહાયક સંસ્થાઓ સાથે સહકાર :
→ IMF, WTO, UN અને અન્ય આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ સાથે મળીને કાર્યા કરે છે.

સારાંશ : વર્લ્ડ બેંકનો મુખ્ય હેતુ વિકાસશીલ દેશોમાં આવક, ઉત્પાદન, રોજગાર અને જીવન સ્તરમાં વધારો કરવો છે. તે નાણાકીય, ટેકનિકલ અને પ્રશાસનિક સહાય દ્વારા સ્થાયી અને સર્વસમાવેશક વિકાસ હાંસલ કરવા કાર્ય કરે છે.

પરીક્ષા માટે ટૂંકો સાર (Quick Exam Recap):

- * મૂળ નામ: IBRD (સ્થાપના: ૧૯૪૪, બ્રેટન વુડ્સ).
- * મુખ્ય મથક: વોશિંગ્ટન ડી.સી.
- * હાઈ: ગરીબી નાબૂદી, લાંબા ગાળાનું ધિરાણ (૧૫-૨૦ વર્ષ) અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર વિકાસ.
- * IMF અને વિશ્વ બેંક વચ્ચેનો તફાવત: IMF ટૂંકા ગાળાની ચૂકવણીની તુલા (BoP) ની ખાધ પુરવા લોન આપે છે; જ્યારે વિશ્વ બેંક લાંબા ગાળાના વિકાસ પ્રોજેક્ટ્સ માટે લોન આપે છે.

UNIT 4

૧. નાણાકીય બજારનો અર્થ (Meaning of Financial Market)

* સામાન્ય અર્થ: નાણાકીય બજાર એટલે એવું બજાર કે જ્યાં નાણાકીય સંપત્તિઓ (Financial Assets) જેવી કે શેર, ડિબેન્યર, બોન્ડ્સ, સરકારી જામીનગીરીઓ, અને ટ્રેકા ગાળાના નાણાકીય સાધનોનું ખરીદ-વેચાણ થાય છે.

* મધ્યસ્થી તરીકેની ભૂમિકા: નાણાકીય બજાર એ દેશમાં બચતકર્તાઓ (Savings Group) અને રોકાણકારો/ઉઘોગો (Investor/Borrower Group) વચ્ચે એક કડી કે મધ્યસ્થી તરીકે કાર્ય કરે છે. Topix

* કાર્યપ્રણાલી: દેશના સામાન્ય નાગરિકો કે સંસ્થાઓ પોતાની પાસે પડેલી વધારાની બચતો નાણાકીય બજારમાં રોકે છે, અને આ બજાર તે ભંડોળને ઉઘોગો, વેપાર, અને સરકાર સુધી પહોંચાડે છે જેમને મૂડીની જરૂર હોય છે.

નાણાકીય બજાર (Financial Market)

નાણાકીય બજાર એ એવું બજાર છે જ્યાં ટૂંકા ગાળા અને લાંબા ગાળાના નાણાં તથા મૂકીની માંગ અને પુતિ થાય છે.

નાણાકીય બજારના પ્રકાર

1. નાણાં બજાર (Money Market)

નાણાં બજાર એ ટૂંકા ગાળા માટેના નાણાં (એક વર્ષ કે તેથી ઓછા સમયગાળા માટે) ની માંગ અને પુતિ થતું બજાર છે.

નાણાં બજારના મુખ્ય લક્ષણો :

- ટૂંકા ગાળાનો નાણાકીય સોદાઓ થાય છે.
- તેમાં જોખમ ઓછું હોય છે.
- પ્રવાહિતા વધુ હોય છે.
- વ્યાજ દર સામાન્ય રીતે ઓછો હોય છે.

નાણાં બજારનાં મુખ્ય સાધનો :

1. દસ્તપ્રતિઓ (Treasury Bills)
2. વ્યાપારી પ્રતિભૂતિઓ (Commercial Papers)
3. કોલ નાણાં (Call Money)
4. બેંક દરખાસ્ત (Banker's Acceptance)
5. પ્રમાણપત્ર નિકોષ (Certificate of Deposit)
6. પુનઃખરીદી સોદા (Repo / Reverse Repo)

* યાદ-રાખવું :

1. નાણાં બજાર → ટૂંકા ગાળાનું નાણાં (અલ્પકાળ)
2. મૂકી બજાર → લાંબા ગાળાની મૂકી (દીર્ઘકાળ)

2. મૂકી બજાર (Capital Market)

મૂકી બજાર એ લાંબા ગાળા માટેની મૂકી (એક વર્ષથી વધુ સમયગાળા માટે)ની માંગ અને પુતિ થતું બજાર છે.

મૂકી બજારના મુખ્ય લક્ષણો :

- લાંબા ગાળાના નાણાકીય સોદાઓ થાય છે.
- તેમાં જોખમ વધુ હોય છે.
- મૂકીની રકમ વધુ હોય છે.
- વ્યાજ અથવા નફો સામાન્ય રીતે વધુ હોય છે.

મૂકી બજારના પ્રકાર (બે)

(1) પ્રાથમિક બજાર (Primary Market)

આ બજારમાં નવી પ્રતિભૂતિઓ પ્રથમ વખત જાહેરને કે રોકાણકારોને જારી કરવામાં આવે છે.

ઉદાહરણ :

- શેરનું પ્રમુખ ઈશ્યુ
- બોન્ડનું પ્રમુખ ઈશ્યુ

(2) દ્વિતીય બજાર (Secondary Market)

આ બજારમાં પહેલેથી જ જારી થયેલ પ્રતિભૂતિઓનું રોકાણકારો વચ્ચે ખરીદી-વેચાણ થાય છે.

ઉદાહરણ :

- શેરબજાર (Stock Exchange)
- ડિબેન્ચર બજાર

નાણાકીય બજારનું મુખ્ય વર્ગીકરણ (Types of Financial Markets):

૧. નાણા બજાર (Money Market):

ટૂંકા ગાળાના (૧ વર્ષ સુધીના) નાણાકીય સાધનોનું બજાર (દા.ત. ટ્રેઝરી બિલ, કોમર્શિયલ પેપર).

૨. મૂકી બજાર (Capital Market):

લાંબા ગાળાના નાણાકીય સાધનોનું બજાર (દા.ત. શેર બજાર, બોન્ડ માર્કેટ).

૨. નાણાકીય બજારનું મહત્વ (Importance of Financial Market)

નાણાકીય બજાર કોઈપણ દેશના આર્થિક વિકાસનો આધારસ્તંભ ગણાય છે. તેના મુખ્ય ફાયદાઓ અને મહત્વ નીચે મુજબ છે:

(A) બચતોનું ગતિશીલતા અને મૂડી સર્જન (Mobilization of Savings & Capital Formation):

* નાણાકીય બજાર લોકોની નાની-નાની બચતોને એકત્રિત કરીને તેને ઉત્પાદકીય ક્ષેત્રો (Productive Sectors) માં રોકે છે.

* આનાથી દેશમાં મૂડી સર્જન (Capital Formation) નો દર વધે છે, જે નવા ઉદ્યોગોની સ્થાપના માટે અનિવાર્ય છે.

(B) કિંમત નિર્ધારણ (Price Discovery):

* નાણાકીય બજારમાં માંગ (Demand) અને પુરવઠા (Supply) ના બળોના આધારે વિવિધ નાણાકીય જામીનગીરીઓ (જેમ કે શેર કે બોન્ડ્સ) ની કિંમતો આપોઆપ નક્કી થાય છે.

* આનાથી રોકાણકારોને તેમની સંપત્તિનું સાચું મૂલ્ય જાણવા મળે છે.

(C) પ્રવાહીતા પૂરી પાડવી (Providing Liquidity):

* રોકાણકારો પોતાની પાસે રહેલી જામીનગીરીઓ (શેર/બોન્ડ) ને જ્યારે ઈચ્છે ત્યારે નાણાકીય બજારમાં વેચીને રોકડમાં રૂપાંતરિત કરી શકે છે.

* આ ઉચ્ચ પ્રવાહીતા (Liquidity) ને કારણે લોકો બજારમાં નિસંકોચ રોકાણ કરવા માટે પ્રેરાય છે.

(D) વ્યવહાર ખર્ચમાં ઘટાડો (Reduction in Transaction Cost):

* નાણાકીય બજાર રોકાણકારો અને કંપનીઓને એક જ પ્લેટફોર્મ પર લાવે છે.

* આનાથી માહિતી મેળવવાનો ખર્ચ, સમય અને પ્રયત્નો બચે છે, જેથી વ્યવહાર ખર્ચ (Transaction & Information Cost) ઘટે છે.

(E) આર્થિક વિકાસને વેગ (Accelerating Economic Growth):

* ઉદ્યોગો અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પ્રોજેક્ટ્સને જરૂરી મૂડી સરળતાથી મળી રહેવાથી દેશમાં ઉત્પાદન, વેપાર અને રોજગારીની તકો વધે છે, જેનાથી GDP માં વૃદ્ધિ થાય છે.

(F) જોખમનું વ્યવસ્થાપન (Risk Management):

* નાણાકીય બજાર વિવિધ પ્રકારના સાધનો (જેમ કે મ્યુચ્યુઅલ ફંડ્સ, ડેરિવેટિવ્ઝ, અને વીમો) પૂરા પાડે છે, જેથી રોકાણકારો પોતાનું જોખમ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વહેંચી (Diversify) શકે છે.

પરીક્ષા માટે ટૂંકો સાર (Quick Recap for Exams):

* નાણાકીય બજાર: બચતકર્તાઓ અને રોકાણકારોને જોડતી કડી.

* મુખ્ય ૨ ભાગ: નાણા બજાર (ટૂંકો ગાળો) + મૂડી બજાર (લાંબો ગાળો).

* મુખ્ય ફાયદા: બચતોનું ગતિશીલતા, મૂડી સર્જન, પ્રવાહીતા, કિંમત નિર્ધારણ અને દેશનો આર્થિક વિકાસ.

૧. નાણા બજારનો ખ્યાલ (Concept of Money Market)

* અર્થ:

નાણા બજાર (Money Market) એ ટૂંકા ગાળાની નાણાકીય સંપત્તિઓ અને જામીનગીરીઓનું બજાર છે.

* સમયગાળો: આ બજારમાં સામાન્ય રીતે ૧ દિવસથી લઈને મહત્તમ ૧ વર્ષ (૩૬૫ દિવસ) સુધીની પાકતી મુદત (Maturity Period) ધરાવતા નાણાકીય સાધનોનું ખરીદ-વેચાણ કરવામાં આવે છે.

* સાધનો (Instruments): ટ્રેઝરી બિલ (T-Bills), કોમર્શિયલ પેપર (CP), સર્ટિફિકેટ ઓફ ડિપોઝિટ (CD), કોલ મની (Call Money) અને કમર્શિયલ બિલ્સ.

* પ્રવાહીતા: આ સાધનો ઉચ્ચ પ્રવાહીતા (High Liquidity) ધરાવે છે અને તેને ઝડપથી રોકડમાં રૂપાંતરિત કરી શકાય છે.

* નિયંત્રક: ભારતમાં નાણા બજારનું નિયમન મુખ્યત્વે રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (RBI) દ્વારા કરવામાં આવે છે.

૨. નાણા બજારના ઉદ્દેશ્યો

૧. ટૂંકા ગાળાની નાણાકીય જરૂરિયાતો પૂરી કરવી:

સરકાર, વેપારી બેંકો અને ઉદ્યોગોને તેમની ટૂંકા ગાળાની તરલતા (Liquidity) ની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા માટેનું મંચ પૂરું પાડવું.

૨. વધારાની તરલતાનો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ:

જે બેંકો કે સંસ્થાઓ પાસે બિન-ઉપયોગી ટૂંકા ગાળાના નાણાં પડેલા હોય તેમને વ્યાજ મેળવવા માટે રોકાણની તક આપવી.

૩. મધ્યસ્થ બેંક (RBI) ના પ્રભાવ માટેનું માધ્યમ:

RBI ની નાણાકીય નીતિ (Monetary Policy) ના સાધનો (જેમ કે રેપો રેટ, OMO) ના અમલીકરણ માટેનું પ્લેટફોર્મ પૂરું પાડવું.

૪. સરકાર માટે ધિરાણ પૂરું પાડવું:

ટ્રેઝરી બિલ (T-Bills) જેવા સાધનો દ્વારા સરકારને તેની ટૂંકા ગાળાની રોકડ ખોટ (Cash Mismatch) પૂરી કરવા માટે ભંડોળ મેળવી આપવું.

૫. વેપાર અને ઉદ્યોગને મદદ કરવી:

વેપારી બિલ્લો (Commercial Bills) ના વટાવ દ્વારા વેપારીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓને કાર્યશીલ મૂડી (Working Capital) પૂરી પાડવી.

૬. બેંકિંગ ક્ષેત્રમાં સંતુલન જાળવવું:

બેંકો વચ્ચેની રોકડની અછત કે વધારાને કોલ મની માર્કેટ દ્વારા સરભર (Equilibrate) કરવી.

૭. રોકડ વ્યવસ્થાપનમાં મદદ કરવી:

નાણાકીય સંસ્થાઓને પોતાની પાસેની રોકડ સિલકનું યોગ્ય અને સલામત સંચાલન કરવામાં મદદરૂપ થવું.

૮. લાંબા ગાળાના રોકાણ માટેનો પાયો રચવો:

અર્થતંત્રમાં ટૂંકા ગાળાની સ્થિરતા લાવીને મૂડી બજાર (Capital Market) માટે યોગ્ય વાતાવરણ ઊભું કરવું.

૩. ભારતીય નાણા બજારના લક્ષણો

૧. દ્વિમુખી કે દ્વિ-સ્તરીય માળખું (Dichotomous Structure):

ભારતીય નાણા બજાર બે સ્પષ્ટ ભાગોમાં વહેંચાયેલું છે - સંગઠિત ક્ષેત્ર (Organised Sector) અને અસંગઠિત ક્ષેત્ર (Unorganised Sector).

૨. RBI નું મધ્યસ્થ નિયંત્રણ:

સંગઠિત નાણા બજાર પર રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા (RBI) નું સંપૂર્ણ નિયંત્રણ અને માર્ગદર્શન રહેલું છે.

૩. વેપારી બેંકોનું વર્ચસ્વ:

ભારતીય નાણા બજારમાં જાહેર અને ખાનગી ક્ષેત્રની વેપારી બેંકો (Commercial Banks) સૌથી મોટા સહભાગી (Participants) તરીકે કાર્ય કરે છે.

૪. બહુવિધ સાધનોની ઉપલબ્ધતા:

બજારમાં T-Bills, CDs, CPs, અને કોલ મની જેવા વિવિધ પ્રકારના સાધનો ઉપલબ્ધ છે.

૫. મોસમ અનુસાર માંગમાં ફેરફાર (Seasonal Demand):

ભારતીય અર્થતંત્ર કૃષિપ્રધાન હોવાથી પાકની લણણીની ઋતુ (Harvest Season) માં નાણાંની માંગ અચાનક વધી જાય છે.

૬. અસંગઠિત ક્ષેત્રની હાજરી:

દેશના ગ્રામીણ અને નાના શહેરોમાં હજી પણ સાહુકારો (Money Lenders) અને દેશી બેંકરો (Indigenous Bankers) સક્રિય છે.

૭. વ્યાજના દરોમાં વિવિધતા:

સંગઠિત અને અસંગઠિત ક્ષેત્રો વચ્ચે તેમજ નાણા બજારના અલગ-અલગ સાધનો વચ્ચે વ્યાજના દરોમાં નોંધપાત્ર તફાવત જોવા મળે છે.

૮. બિન-બેંકિંગ નાણાકીય કંપનીઓ (NBFCs) ની સક્રિયતા:

LIC, GIC, અને વિવિધ NBFCs પણ નાણા બજારમાં મોટા પ્રમાણમાં ભંડોળ પૂરું પાડે છે.

૯. ડિજિટલાઈઝેશન અને સુધારા:

તાજેતરના વર્ષોમાં e-Kuber, NDS-Call જેવા ઓનલાઈન પ્લેટફોર્મ્સ દ્વારા ટ્રેડિંગ અને ચુકવણીઓ ખૂબ ઝડપી અને પારદર્શી બની છે.

૧૦. ગૌણ બજાર (Secondary Market) નો મર્યાદિત વિકાસ:

ભારતમાં નાણા બજારના સાધનો ખરીદ્યા પછી તેને મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં વેચવા માટેનું ગૌણ બજાર હજુ સંપૂર્ણપણે વિકસિત થયું નથી.

૪. ભારતીય નાણા બજારની ખામીઓ / મર્યાદાઓ

૧. સંગઠિત અને અસંગઠિત ક્ષેત્ર વચ્ચે સંકલનનો અભાવ:

સંગઠિત બેંકિંગ ક્ષેત્ર અને દેશી બેંકરો/સાહુકારો વચ્ચે કોઈ સીધું સંકલન કે નિયંત્રણ નથી, જેથી RBI ની નીતિઓ આખા અર્થતંત્રમાં એકસરખી લાગુ થઈ શકતી નથી.

૨. બિલ માર્કેટ (Bill Market) નો અલ્પવિકાસ:

ભારતમાં વ્યાપારી બિલ્લો (Commercial Bills) વટાવવાનું અને ખરીદ-વેચાણ કરવાનું બિલ માર્કેટ અન્ય વિકસિત દેશોની સરખામણીએ ઘણું પછાત છે.

૩. વ્યાજના દરોમાં અસમાનતા (Diversity in Interest Rates):

જુદી જુદી બેંકો, નાણાકીય સંસ્થાઓ અને અસંગઠિત સાહુકારોના વ્યાજના દરોમાં મોટો તફાવત જોવા મળે છે.

૪. નાણાકીય સંસાધનોની અછત:

ઝડપથી વધી રહેલા ઉદ્યોગો અને વેપારની જરૂરિયાતો સામે નાણા બજાર પાસે ઉપલબ્ધ ટૂંકા ગાળાનું ભંડોળ ઘણીવાર ઓછું પડે છે.

૫. મોસમી અસ્થિરતા (Seasonal Volatility):

વર્ષના અમુક મહિનાઓમાં (ખાસ કરીને કૃષિ સિઝનમાં) નાણાંની ભારે તંગી સર્જાય છે અને બાકીના સમયમાં વધારાની પ્રવાહીતા પડી રહે છે.

૬. ગૌણ બજારમાં પ્રવાહીતાનો અભાવ:

કોમર્શિયલ પેપર કે સર્ટિફિકેટ ઓફ ડિપોઝિટ ખરીદ્યા પછી તેને તાત્કાલિક રી-સેલ (Resell) કરવાનું માર્કેટ મર્યાદિત છે.

૭. બેંકિંગ સુવિધાઓનો અસમાન ફેલાવો:

ગ્રામીણ અને અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં હજુ પણ પૂરતા પ્રમાણમાં આધુનિક બેંકિંગ સુવિધાઓ પહોંચી નથી, જેથી લોકો અસંગઠિત સાહુકારો પર નિર્ભર રહે છે.

૮. વિદેશી વેપાર ધિરાણની મર્યાદા:

આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર માટે જરૂરી શોર્ટ-ટર્મ શિપમેન્ટ ક્રેડિટ કે વિદેશી ફૂડિયામણ ધિરાણ સુવિધાઓ હજુ પણ સુધારા માંગી લે તેવી છે.

૯. નાણાકીય સાધનો અંગે માહિતી અને જાગૃતિનો અભાવ:

નાના રોકાણકારો કે નાના વેપારીઓ નાણા બજારના વિવિધ આધુનિક સાધનો (જેમ કે T-Bills કે CPs) થી પૂરતા અજાણ હોય છે.

૧૦. કોલ મની માર્કેટની અસ્થિરતા:

કોલ મની માર્કેટ (૧ દિવસ માટેનું ધિરાણ) માં વ્યાજના દરોમાં ખૂબ મોટા અને ઝડપી ચઢાવ-ઉતાર જોવા મળે છે, જે નાના સહભાગીઓ માટે જોખમી બને છે.

નાણા બજારના સાધનો (*Instruments of Money Market*)

નાણા બજાર એ ટૂંકા ગાળાની (૧ દિવસથી ૧ વર્ષ સુધીની) નાણાકીય સંપત્તિઓનું બજાર છે. આ બજારમાં સરકાર, વેપારી બેંકો, કોર્પોરેટ કંપનીઓ અને નાણાકીય સંસ્થાઓ પોતાની ટૂંકા ગાળાની તરલતા (Liquidity) ની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા માટે વિવિધ સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે.

મુખ્ય સાધનોની વિગતવાર સમજૂતી નીચે મુજબ છે:

૧. ટ્રેઝરી બિલ (*Treasury Bills - T-Bills*)

* અર્થ: ટ્રેઝરી બિલ એ ભારત સરકાર વતી રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (RBI) દ્વારા બહાર પાડવામાં આવતું ટૂંકા ગાળાનું સરકારી જામીનગીરી પત્ર (Government Security) છે.

* હેતુ: સરકારને પોતાની ટૂંકા ગાળાની રોકડ ખાધ (Cash Deficit) પૂરી કરવા માટે ભંડોળ પૂરું પાડવું.

* પાકતી મુદત (Maturity Period): તે મુખ્યત્વે ૩ પ્રકારની મુદત માટે બહાર પાડવામાં આવે છે:

* ૯૧ દિવસીય (91-Day T-Bill)

* ૧૮૨ દિવસીય (182-Day T-Bill)

* ૩૬૪ દિવસીય (364-Day T-Bill)

* વટાવથી બહાર પાડવું (Zero-Coupon Bonds): T-Bills પર કોઈ વ્યાજ ચૂકવવામાં આવતું નથી, પરંતુ તે તેના દાર્શનિક મૂલ્ય (Face Value) કરતાં વટાવથી (Discount) બહાર પાડવામાં આવે છે અને પાકતી મુદતે પૂરેપૂરી રકમ (Face Value) પર પરત વસૂલવામાં આવે છે.

* જોખમમુક્ત (Risk-Free): સરકારની ખાતરી હોવાથી તેમાં શૂન્ય જોખમ (Zero Default Risk) હોય છે, તેથી તેને 'ગિલ્ટ-એજ્ડ' (Gilt-edged) સિક્યોરિટી પણ કહેવાય છે.

T-Bills ના પરત મળતા વળતર (Yield/Interest) નું સુત્ર:

$$\text{Yield} = ((\text{Face Value} - \text{Issue Price}) / \text{Issue Price}) * (365 / \text{Maturity Days}) * 100$$

૨. કોમર્શિયલ પેપર (*Commercial Paper - CP*)

* અર્થ: ઉચ્ચ ક્રેડિટ રેટિંગ (Credit Rating) ધરાવતી મોટી અને નાણાકીય રીતે સક્ષમ કોર્પોરેટ કંપનીઓ દ્વારા બહાર પાડવામાં આવતું અસુરક્ષિત વચનચિઠ્ઠી (Unsecured Promissory Note) છે.

* શરૂઆત: ભારતમાં તેની શરૂઆત ૧૯૯૦ માં કરવામાં આવી હતી.

* પાકતી મુદત (Maturity): સામાન્ય રીતે ૭ દિવસથી લઈને ૧ વર્ષ સુધીની મુદત માટે બહાર પાડવામાં આવે છે.

* હેતુ: કંપનીઓ પોતાની કાર્યશીલ મૂડી (Working Capital) ની જરૂરિયાતો માટે તેમજ નવી સિક્યોરિટીઝ બહાર પાડવાના પ્રારંભિક ખર્ચાઓ (Bridge Financing) પહોંચી વળવા CP બહાર પાડે છે.

* સ્વરૂપ: તે પણ T-Bills ની જેમ દાર્શનિક કિંમત કરતાં વટાવથી (Discount) બહાર પાડવામાં આવે છે.

૩. સર્ટિફિકેટ ઓફ ડિપોઝિટ (**Certificate of Deposit - CD**)

* અર્થ: સર્ટિફિકેટ ઓફ ડિપોઝિટ એ શિડ્યુલ્ડ વેપારી બેંકો (Commercial Banks) અને પસંદગીની ભારતીય નાણાકીય સંસ્થાઓ (જેમ કે IDBI, SIDBI) દ્વારા બહાર પાડવામાં આવતો એક હસ્તાંતરણીય (Negotiable) રોકાણ પત્ર છે.

* શરૂઆત: ભારતમાં RBI દ્વારા ૧૯૮૯ માં તેની શરૂઆત થઈ હતી.

* મુદત (Maturity):

* બેંકો દ્વારા: ૭ દિવસથી ૧ વર્ષ સુધી.

* નાણાકીય સંસ્થાઓ દ્વારા: ૧ વર્ષથી ૩ વર્ષ સુધી.

* લક્ષણ: આ એક ડિમેટીરિયલાઈઝ્ડ (Demat) અથવા વચનચિઠ્ઠી સ્વરૂપમાં રાખવામાં આવતી મોટા મૂલ્યની થાપણ છે, જે સામાન્ય બચત ખાતાની થાપણો કરતાં વધુ વ્યાજ દર આપે છે.

૪. કોલ મની અને નોટિસ મની (**Call Money & Notice Money**)

* અર્થ: જ્યારે એક વેપારી બેંક બીજી વેપારી બેંક પાસેથી પોતાના રોકડ અનામત પ્રમાણ (CRR - Cash Reserve Ratio) ની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે અત્યંત ટૂંકા ગાળા માટે ધિરાણ લે છે, ત્યારે તેને કોલ મની કે નોટિસ મની કહેવામાં આવે છે.

* વર્ગીકરણ:

* કોલ મની (Call Money): માત્ર ૧ દિવસ (Overnight) માટેનું ધિરાણ.

* નોટિસ મની (Notice Money): ૨ દિવસથી ૧૪ દિવસ સુધીની મુદત માટેનું ધિરાણ.

* ટર્મ મની (Term Money): ૧૫ દિવસથી વધુ મુદત માટેનું ધિરાણ.

* વ્યાજનો દર (Call Rate): કોલ મની પર ચૂકવવામાં આવતા વ્યાજના દરને 'Call Rate' કહે છે, જે માંગ અને પુરવઠાના આધારે ખૂબ જ અસ્થિર (Highly Volatile) હોય છે.

૫. વેપારી બિલ / વટાવ બિલ (**Commercial Bills / Bill of Exchange**)

* અર્થ: વેપારી બિલ એ માલના ઉધાર વેચાણ વખતે વેચનાર (લખનાર) દ્વારા ખરીદનાર (સ્વીકારનાર) પર લખવામાં આવતું કાનૂની વિનિમય પત્ર (Bill of Exchange) છે.

* પ્રક્રિયા: વેચનાર પોતાની નાણાકીય જરૂરિયાત માટે પાકતી મુદત પહેલાં આ બિલ બેંક પાસે જઈને વટાવી (Discounting) શકે છે.

* મુદત: સામાન્ય રીતે ૩૦ દિવસ, ૬૦ દિવસ કે ૯૦ દિવસ ની મુદત ધરાવે છે.

* બિલ માર્કેટ: બેંકો આ બિલોને ફરીથી મધ્યસ્થ બેંક (RBI) પાસે રી-ડિસ્કાઉન્ટ (Re-discounting) કરાવીને નાણાં મેળવી શકે છે.

૬. કેશ મેનેજમેન્ટ બિલ (**Cash Management Bills - CMBs**)

* અર્થ: આ ભારત સરકાર અને RBI દ્વારા ૨૦૧૦ માં શરૂ કરવામાં આવેલું એક અત્યંત ટૂંકા ગાળાનું સાધન છે.

* મુદત: તેની પાકતી મુદત ૯૧ દિવસથી પણ ઓછી (દા.ત. ૧૪ દિવસ, ૨૮ દિવસ, કે ૫૬ દિવસ) હોય છે.

* હેતુ: સરકારની તિજોરીમાં અચાનક ઊભી થતી અસ્થાયી રોકડ અછત (Temporary Mismatches in Cash Flow) ને પહોંચી વળવા માટે જ આ બિલ્સ બહાર પાડવામાં આવે છે.

૭. રેપો અને રિવર્સ રેપો એગ્રીમેન્ટ્સ (**Repo & Reverse Repo Agreements**)

* અર્થ: આ એવા કરારો છે જ્યાં એક પક્ષ સરકારી જામીનગીરીઓ વેચીને નાણાં મેળવે છે અને ભવિષ્યમાં નિશ્ચિત તારીખે તે જામીનગીરીઓ નિશ્ચિત કિંમતે પાછી ખરીદવાનું વચન આપે છે.

* રેપો (Repo - Repurchase Option): બેંકો પોતાની સરકારી જામીનગીરીઓ RBI પાસે ગીરો મૂકીને ટૂંકા ગાળાનું ધિરાણ મેળવે છે.

* રિવર્સ રેપો (Reverse Repo): RBI બેંકો પાસેથી વધારાની રોકડ પોતાની પાસે જમા રાખીને સરકારી જામીનગીરીઓ વ્યાજ સાથે આપે છે.

નાણાં બજાર (Money Market)

નાણાં બજાર એ એવો બજાર છે જ્યાં ટૂંકા ગાળાના (એક વર્ષથી ઓછી મુદતના) નાણાંકીય સાધનોનો વેપાર થાય છે. તેનો મુખ્ય હેતુ ટૂંકા ગાળાની નાણાંકીય જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરવાનો છે.

નાણાં બજાર ની મુખ્ય બાબતો :

- ટૂંકા ગાળાના નાણાંકીય સાધનોમાં વ્યવહાર થાય છે.
- મુદત સામાન્ય રીતે 1 દિવસથી 1 વર્ષ સુધી હોય છે.
- તેમાં સુરક્ષા (Security) વધુ અને પ્રવાહીતા (Liquidity) વધુ હોય છે.
- મોટા ભાગે ગેર-સંસ્થાકીય (Over the Counter) બજાર હોય છે.
- જોખમ ઓછું હોય છે.

નાણાં બજારના મુખ્ય સાધનો :

1. ખજાની બિલ્સ (Treasury Bills)	2. વાણિજ્યિક પત્રો (Commercial Papers)	3. કૉલ મની (Call Money)	4. બેંક સ્વીકાર (BA) (Banker's Acceptance)	5. જમા પ્રમાણપત્ર (Certificate of Deposit)	6. પુનઃખરીદી સોદા (Repo / Reverse Repo)
- ભારત સરકાર દ્વારા જારી કરાતા. 91 દિવસ, 182 દિવસ અને 364 દિવસની મુદત. - ડિસ્કાઉન્ટ આધારિત (Discount Basis) પર વેપાર થાય છે.	- મોટી કંપનીઓ દ્વારા ટૂંકા ગાળાના ધોરણે જારી કરાતા. - મુદત સામાન્ય રીતે 7 દિવસથી 1 વર્ષ સુધી. - અસુરક્ષિત (Unsecured) પરંતુ વિશ્વસનીય કંપનીઓ દ્વારા જારી કરાય છે.	- બેંકો અને નાણાકીય સંસ્થાઓ એક દિવસ માટે ધિરાણ આપે-લે છે. - મુદત : એક દિવસ. - ઇન્ટરબેંક કોલ મની અને કલચન્ટ કોલ મની એમ બે પ્રકારની.	- બેંક દ્વારા વેપારીઓના ફાફ્ટને સ્વીકાર આપવામાં આવે છે. 30 દિવસથી 180 દિવસ સુધીની મુદત. - સુરક્ષિત સાધન.	- બેંકો દ્વારા ટૂંકા ગાળાની મુદત માટે જારી કરાયેલ. - મુદત : 7 દિવસથી 1 વર્ષ સુધી. - મોટા મૂલ્યના જમા પર આધારિત.	- સિક્યોરિટીઝને ગીરો મુકીને ટૂંકા ગાળાનું ધિરાણ. - રેપો : સિક્યોરિટીઝ વેચી અને પાછી ખરીદવાનો સોદો. - રિવર્સ રેપો : સિક્યોરિટીઝ ખરીદી અને પાછી વેચવાનો સોદો.

નાણાં બજારના લક્ષણો :

- ટૂંકા ગાળાના નાણાંકીય સાધનોનો વ્યવહાર.
- ઉંચી પ્રવાહીતા.
- સુરક્ષા વધુ અને જોખમ ઓછું.
- ઓછું ટ્રાન્ઝેક્શન ખર્ચ.
- વ્યાજ દર સામાન્ય રીતે ઓછા હોય છે.
- મોટાભાગે ગેર-સંસ્થાકીય બજાર.

નાણાં બજારનું મહત્વ :

- ✓ ટૂંકા ગાળાની નાણાંકીય જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે.
- ✓ બેંકો અને નાણાકીય સંસ્થાઓ વચ્ચે નાણાંનું સ્થળાંતર સરળ બનાવે છે.
- ✓ વેપાર અને ઉદ્યોગના કામકાજમાં પ્રવાહીતા જાળવી રાખે છે.
- ✓ વ્યાજ દરોમાં સ્થિરતા લાવવામાં મદદ કરે છે.
- ✓ અર્થતંત્રમાં કુલ નાણાંકીય પ્રવાહને સપોર્ટ આપે છે.

નોંધ : નાણાં બજાર ટૂંકા ગાળાની નાણાંકીય જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરવા માટે મહત્વપૂર્ણ છે અને આધુનિક અર્થતંત્રમાં તેની ભૂમિકા અત્યંત અગત્યની છે.

મુખ્ય સાધનોનો ટૂંકો સાર (Quick Comparison Summary for Exams)

- * T-Bills: સરકાર દ્વારા બહાર પડાય છે, ૯૧/૧૮૨/૩૬૪ દિવસ, શૂન્ય જોખમ, વટાવથી બહાર પડે છે.
- * Commercial Paper (CP): સક્ષમ કંપનીઓ દ્વારા, ૭ દિવસથી ૧ વર્ષ, કાર્યશીલ મૂડી માટે.
- * Certificate of Deposit (CD): બેંકો દ્વારા બહાર પડાય છે, ૭ દિવસથી ૧ વર્ષ, હસ્તાંતરણીય.
- * Call Money: બેંકો વચ્ચેનું ધિરાણ, ૧ દિવસની મુદત (CRR જાળવવા).
- * Commercial Bills: વેપારીઓ વચ્ચે ઉધાર વેચાણ આધારિત વિનિમય પત્ર (૩૦-૯૦ દિવસ).

૧. મૂડી બજારનો ખ્યાલ (Concept of Capital Market)

* અર્થ: મૂડી બજાર (Capital Market) એ એવું નાણાકીય બજાર છે જ્યાં લાંબા ગાળાના (Long-term) અને મધ્યમ ગાળાના (Medium-term) ભંડોળ કે નાણાકીય સાધનોનું ખરીદ-વેચાણ થાય છે.

* સમયગાળો: સામાન્ય રીતે ૧ વર્ષથી વધુ સમયગાળા માટેની નાણાકીય સંપત્તિઓ (જેમ કે શેર, ડિબેન્ચર, બોન્ડ્સ) નો આ બજારમાં સમાવેશ થાય છે.

* ભૂમિકા: મૂડી બજાર દેશના સામાન્ય બચતકર્તાઓ (નાગરિકો/સંસ્થાઓ) પાસે પડેલા બચતોને એકત્રિત કરીને તેને નવા ઉદ્યોગો, ફેક્ટરીઓ, અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પ્રોજેક્ટ્સમાં દીર્ઘકાલીન રોકાણ માટે પૂરું પાડે છે.

* નિયંત્રક: ભારતમાં મૂડી બજારનું સંચાલન અને નિયમન SEBI (Securities and Exchange Board of India) દ્વારા કરવામાં આવે છે.

૨. મૂડી બજારના ઉદ્દેશ્યો (**Objectives of Capital Market**)

૧. લાંબા ગાળાની મૂડી પૂરી પાડવી: નવી કંપનીઓ અને પ્રવર્તમાન ઉદ્યોગોને તેમના વિસ્તાર, આધુનિકીકરણ અને નવા પ્રોજેક્ટ્સ માટે લાંબા ગાળાનું ભંડોળ પૂરું પાડવું.

૨. મૂડી સર્જન (Capital Formation) ને વેગ આપવો: દેશની નાની-નાની બચતોને પ્રોત્સાહિત કરી તેને ઉત્પાદકીય ક્ષેત્રો તરફ વાળવી.

૩. રોકાણકારોના હિતોનું રક્ષણ કરવું: પારદર્શી કામગીરી અને SEBI ના નિયમો દ્વારા નાના અને મોટા રોકાણકારોને સદાખોરી અને છેતરપિંડી સામે રક્ષણ આપવું.

૪. જામીનગીરીઓમાં પ્રવાહિતા જાળવવી: શેર બજાર (Stock Exchange) દ્વારા રોકાણકારોને પોતાના શેરો અને બોન્ડ્સ ગમે ત્યારે વેચીને રોકડ મેળવવાની સુવિધા આપવી.

૫. આર્થિક વિકાસ દર વધારવો: દેશમાં મોટા પાયાના ઉદ્યોગો અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર (જેમ કે રસ્તા, વીજળી, બંદરો) ના વિકાસ માટે જરૂરી મૂડી ઊભી કરવી.

૬. સાધન સંપત્તિનું યોગ્ય કાળવણી (Optimal Resource Allocation): જે ઉદ્યોગો વધુ કાર્યક્ષમ અને નફાકારક છે તેમને સરળતાથી મૂડી મળી રહે તેવું વાતાવરણ બનાવવું.

૭. વિદેશી રોકાણ (FDI / FPI) આકર્ષવું: આંતરરાષ્ટ્રીય રોકાણકારો માટે દેશના શેર બજારોને સુસંગત અને આકર્ષક બનાવવું.

૮. કંપનીઓના કિંમત નિર્ધારણ (Price Discovery) માં મદદ કરવી: માંગ અને પુરવઠાના આધારે સિક્યોરિટીઝનું સાચું બજાર મૂલ્ય નક્કી કરવું.

૩. મૂડી બજારના લક્ષણો (**Features of Capital Market**)

૧. લાંબા ગાળાના ભંડોળનું બજાર: આ બજારમાં ૧ વર્ષથી વધુ (સામાન્ય રીતે ૫ થી ૨૦ વર્ષ કે કાયમી) સમયગાળા માટેની જામીનગીરીઓનો વ્યવહાર થાય છે.

૨. મધ્યસ્થીઓની હાજરી: મૂડી બજારમાં મરચન્ટ બેંકર્સ, સ્ટોક બ્રોકર્સ, અંડરરાઇટર્સ (દલાલો) અને ડિપોઝિટરીઝ (NSDL/CDSL) જેવી મધ્યસ્થી સંસ્થાઓ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

૩. બહુવિધ સાધનો: આ બજારમાં ઇક્વિટી શેર, પ્રેફરન્સ શેર, ડિબેન્યર, સરકારી બોન્ડ્સ અને મ્યુચ્યુઅલ ફંડ્સ જેવા વિવિધ સાધનો ઉપલબ્ધ છે.

૪. જોખમનું ઊંચું પ્રમાણ (High Risk): નાણા બજારની સરખામણીમાં મૂડી બજારમાં ભાવમાં ફેરફાર (Volatility) વધુ થતો હોવાથી રોકાણનું જોખમ વધારે હોય છે.

૫. SEBI નું કડક નિયંત્રણ: મૂડી બજારની તમામ પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન અને દેખરેખ SEBI ના કાયદાકીય માળખા હેઠળ થાય છે.

૬. ગૌણ બજાર (Secondary Market) ની હાજરી: અગાઉ બહાર પાડવામાં આવેલી જામીનગીરીઓનું ખરીદ-વેચાણ કરવા માટે સ્ટોક એક્સચેન્જ (જેમ કે BSE, NSE) ઉપલબ્ધ હોય છે.

૭. વિશાળ રોકાણકાર આધાર: આ બજારમાં સામાન્ય નાગરિકોથી લઈને બેંકો, વીમા કંપનીઓ (LIC), મ્યુચ્યુઅલ ફંડ્સ અને વિદેશી સંસ્થાગત રોકાણકારો (FIIs) ભાગ લે છે.

૮. આર્થિક વિકાસનું થર્મોમીટર: શેર બજારના ઇન્ડેક્સ (જેમ કે Sensex અને Nifty) દેશના આર્થિક સ્વાસ્થ્ય અને વિકાસની દિશા દર્શાવે છે.

૪. મૂડી બજારના પ્રકારો (Types of Capital Market)

મૂડી બજાર મુખ્યત્વે બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે:

(A) પ્રાથમિક બજાર (Primary Market / New Issues Market - NIM):

* અર્થ: જે બજારમાં નવી જામીનગીરીઓ (શેર કે ડિબેન્યર) પ્રથમ વખત જનતા સામે બહાર પાડવામાં આવે છે તેને પ્રાથમિક બજાર કહે છે.

* હેતુ: કંપનીઓ પોતાના નવા પ્રોજેક્ટ કે વિસ્તાર માટે સીધું નવું ભંડોળ એકત્ર કરે છે.

* રીતો:

* IPO (Initial Public Offer)

* FPO (Follow-on Public Offer)

* રાઇટ્સ ઇશ્યૂ (Rights Issue)

* પ્રાઇવેટ પ્લેસમેન્ટ (Private Placement)

(B) ગૌણ બજાર (Secondary Market / Stock Market):

* અર્થ: જે બજારમાં અગાઉથી અસ્તિત્વમાં ધરાવતી કે બહાર પાડવામાં આવેલી જામીનગીરીઓનું રોકાણકારો વચ્ચે પરસ્પર ખરીદ-વેચાણ થાય છે તેને ગૌણ બજાર કહેવાય છે.

* સ્થળ: તે મુખ્યત્વે સ્ટોક એક્સચેન્જ (જેમ કે BSE, NSE) દ્વારા સંચાલિત થાય છે.

* હેતુ: રોકાણકારોને તેમની જૂની જામીનગીરીઓ વેચીને પ્રવાહીતા (Liquidity) મેળવવાની તક આપવી.

૫. નાણા બજાર અને મૂડી બજાર વચ્ચેનો તફાવત (Money Market vs Capital Market)

૧. અર્થ અને ધ્યેય:

* નાણા બજાર: ટૂંકા ગાળાના ભંડોળ અને નાણાકીય સાધનોનું બજાર છે. તે કાર્યશીલ મૂડી પૂરી પાડે છે.

* મૂડી બજાર: લાંબા અને મધ્યમ ગાળાના ભંડોળનું બજાર છે. તે સ્થિર મૂડી (રોકાણ) પૂરી પાડે છે.

૨. સમયગાળો (Maturity Period):

- * નાણા બજાર: ૧ દિવસથી લઈને મહત્તમ ૧ વર્ષ (૩૬૫ દિવસ) સુધી.
- * મૂડી બજાર: ૧ વર્ષથી વધુ (૫ વર્ષ, ૧૦ વર્ષ કે અનંત) સમયગાળા માટે.

૩. મુખ્ય સાધનો (Instruments):

- * નાણા બજાર: ટ્રેઝરી બિલ (T-Bills), કોમર્શિયલ પેપર (CP), સર્ટિફિકેટ ઓફ ડિપોઝિટ (CD), કોલ મની.
- * મૂડી બજાર: ઇક્વિટી શેર, પ્રેફરન્સ શેર, ડિબેન્યર, સરકારી અને કોર્પોરેટ બોન્ડ્સ, મ્યુચ્યુઅલ ફંડ્સ.

૪. મુખ્ય સહભાગીઓ (Participants):

- * નાણા બજાર: રિઝર્વ બેંક (RBI), વેપારી બેંકો, નાણાકીય સંસ્થાઓ, સરકાર.
- * મૂડી બજાર: સ્ટોક બ્રોકર્સ, વ્યક્તિગત રોકાણકારો, વીમા કંપનીઓ, મ્યુચ્યુઅલ ફંડ્સ, વિદેશી રોકાણકારો (FIIs).

૫. નિયંત્રક સંસ્થા (Regulator):

- * નાણા બજાર: રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા (RBI).
- * મૂડી બજાર: સિક્યોરિટીઝ એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઇન્ડિયા (SEBI).

૬. રોકાણનું જોખમ (Risk Factor):

- * નાણા બજાર: શોર્ટ-ટર્મ હોવાથી જોખમનું પ્રમાણ ખૂબ ઓછું (Low Risk) હોય છે.
- * મૂડી બજાર: ભાવમાં ફેરફાર થવાથી અને લાંબા ગાળાના કારણે જોખમનું પ્રમાણ ઊંચું (High Risk) હોય છે.

૭. પરત મળતું વળતર (Return on Investment):

- * નાણા બજાર: વળતરનો દર (વ્યાજ) નીચો અને મર્યાદિત હોય છે.
- * મૂડી બજાર: ડિવિડન્ડ અને કેપિટલ ગેઇન (ભાવ વધારો) સ્વરૂપે ઊંચું વળતર મળવાની શક્યતા રહે છે.

૮. પ્રવાહીતા (Liquidity):

- * નાણા બજાર: અત્યંત ઊંચી પ્રવાહીતા (ઝડપથી રોકડમાં રૂપાંતર શક્ય).
- * મૂડી બજાર: નાણા બજારની સરખામણીએ પ્રવાહીતા પ્રમાણમાં ઓછી હોય છે.

પરીક્ષા માટે ટૂંકો સાર (Quick Exam Recap):

- * નાણા બજાર (Money Market): ટૂંકો ગાળો (< 1 વર્ષ), RBI નિયંત્રણ, ઓછું જોખમ, T-Bills/CP/CD.
- * મૂડી બજાર (Capital Market): લાંબો ગાળો (> 1 વર્ષ), SEBI નિયંત્રણ, ઊંચું જોખમ/વળતર, શેર/ડિબેન્યર.

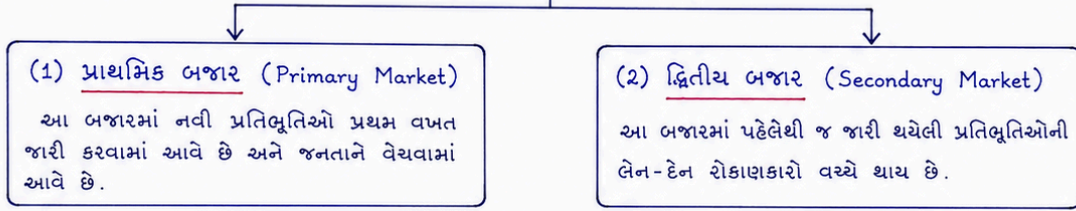
મુકી બજાર (Capital Market)

મુકી બજાર એ એવું બજાર છે જ્યાં લાંબા ગાળાની મુકી (Long term capital) ની માંગ અને પુર્તિ થાય છે. તેમાં 1 વર્ષ કરતાં વધુ અવધિ માટેના નાણાકીય સાધનોનો વ્યવહાર થાય છે.

મુકી બજારના મુખ્ય લક્ષણો :

- લાંબા ગાળાની મુકીની લેવડ-દેવડ થાય છે.
- સુરક્ષા વધુ (Securities) નું વેપાર થાય છે.
- ઉચ્ચ જોખમ પરંતુ વધુ વળતર મળે છે.
- આયોજિત (Organised) અને નિયમિત બજાર.
- મુકી રોકાણ ઉત્પાદન ક્ષમતા વધારવામાં સહાય કરે છે.
- મધ્યસ્થી સંસ્થાઓની મદતથી ભૂમિકા હોય છે.
- સરકાર અને ખાનગી ક્ષેત્ર બંને મુકી એકત્ર કરી શકે છે.

મુકી બજારના પ્રકાર :

લક્ષણો :

- નવી પ્રતિભૂતિઓનું નિર્માણ (Issue) થાય છે.
- ઉદ્યોગો, સરકાર, જાહેર ક્ષેત્ર વગેરેમાંથી મુકી એકત્ર થાય છે.
- બચતને રોકાણમાં પરિવર્તિત કરવામાં મદદ કરે છે.
- અંડરરાઈટર (Underwriter) ની મદદ લેવાય છે.
- ઉદાહરણ : IPO, FPO, Rights Issue, Debenture Issue, Government Security વગેરે.

લક્ષણો :

- જૂની પ્રતિભૂતિઓની ખરીદી-વેચાણ થાય છે.
- આ બજારમાં કંપની કે સરકારને સીધી મુકી મળતી નથી.
- પ્રતિભૂતિઓની કિંમતોમાં ફેરફાર થાય છે.
- તરલતા (Liquidity) પુરી પાડે છે.
- ઉદાહરણ : શેર બજાર (Stock Exchange), બોન્ડ બજાર (Bond Market) વગેરે.

મુકી બજારનું મહત્વ :

- (1) ઉદ્યોગોના વિસ્તરણ અને વિકાસ માટે લાંબા ગાળાની મુકી પુરી પાડે છે.
- (2) દેશની બચતને પ્રોડક્ટિવ રોકાણમાં દોરી જાય છે.
- (3) મુકી રચના, રોજગાર અને આર્થિક વિકાસમાં વધારો કરે છે.
- (4) સિક્યોરિટીઝમાં રોકાણથી વધુ વળતર મળે છે.
- (5) સરકારને પણ વિકાસકાર્ય માટે મુકી એકત્ર કરવામાં મદદ મળે છે.

* નોંધ : પ્રાથમિક બજાર મુકીનું સર્જન કરે છે, જ્યારે દ્વિતીય બજાર મુકીને પ્રવાહિત રાખે છે.

૧. પ્રાથમિક બજાર અને તેના સાધનો (Primary Market & Its Instruments)

પ્રાથમિક બજારનો અર્થ (Meaning):

* પ્રાથમિક બજાર (Primary Market) ને 'નવા ઇશ્યૂનું બજાર' (New Issues Market - NIM) પણ કહેવામાં આવે છે.

* આ એવું બજાર છે જ્યાં કંપનીઓ, સરકાર કે નાણાકીય સંસ્થાઓ પ્રથમ વખત (First Time) જનતા સામે નવી જામીનગીરીઓ બહાર પાડીને સીધું નવું ભંડોળ કે મુકી એકત્રિત કરે છે.

* અહીં ખરીદ-વેચાણ કંપની અને રોકાણકાર વચ્ચે સીધું થાય છે.

નવી જામીનગીરીઓ બહાર પાડવાની રીતો / સાધનો (Methods/Instruments of Primary Market):

૧. પ્રારંભિક જાહેર ભરણું (Initial Public Offer - IPO):

* જ્યારે કોઈ બિન-સૂચિબદ્ધ (Unlisted) કંપની પ્રથમ વાર સામાન્ય જનતા માટે પોતાના શેર કે જામીનગીરીઓ બહાર પાડે છે, ત્યારે તેને IPO કહે છે.

૨. ફોલો-ઓન પબ્લિક ઓફર (Follow-on Public Offer - FPO):

* શેર બજારમાં અગાઉથી સૂચિબદ્ધ (Listed) કંપની જ્યારે વધારાની મૂડી મેળવવા માટે ફરીથી જાહેર જનતા માટે નવા શેર બહાર પાડે છે, ત્યારે તેને FPO કહે છે.

૩. હક્કના શેર (Rights Issue):

* જ્યારે કંપની નવી મૂડી ઊભી કરવા માટે પોતાના વર્તમાન રહેલા ભાગીદારો/શેરધારકોને તેમના જૂના શેરોના પ્રમાણમાં પ્રથમ ખરીદીનો હક્ક આપે છે, તેને 'રાઇટ્સ ઇશ્યુ' કહે છે.

૪. બોનસ શેર (Bonus Issue):

* કંપની પોતાના નફા કે અનામત ભંડોળમાંથી વર્તમાન શેરધારકોને વિના મૂલ્યે (Free of Cost) વધારાના શેર ફાળવે છે.

૫. ખાનગી ફાળવણી (Private Placement):

* કંપની જાહેર જનતા માટે શેર બહાર પાડવાને બદલે પસંદગીના મોટા રોકાણકારો (જેમ કે બેંકો, મ્યુચ્યુઅલ ફંડ્સ, કે વીમા કંપનીઓ) ને સીધા શેર વેચે છે.

૨. ગૌણ બજાર અને તેના સાધનો (Secondary Market & Its Instruments)

ગૌણ બજારનો અર્થ (Meaning):

* ગૌણ બજાર (Secondary Market) એટલે શેર બજાર (Stock Market / Stock Exchange).

* આ એવું બજાર છે જ્યાં અગાઉ બહાર પાડવામાં આવેલી અને સૂચિબદ્ધ થયેલી (Listed) જામીનગીરીઓનું રોકાણકારો વચ્ચે પરસ્પર ખરીદ-વેચાણ થાય છે.

* અહીં કંપનીને સીધા નાણાં મળતા નથી, પરંતુ જૂના રોકાણકારને રોકડ (Liquidity) અને નવા રોકાણકારને શેર મળે છે.

* ભારતમાં BSE (Bombay Stock Exchange) અને NSE (National Stock Exchange) મુખ્ય ગૌણ બજારો છે.

ગૌણ બજારમાં વપરાતા સાધનો અને સોદાઓ (Instruments/Trading Assets in Secondary Market):

૧. સૂચિબદ્ધ ઇક્વિટી શેર (Listed Equity Shares):

પ્રાથમિક બજારમાંથી ખરીદેલા શેરોનું મુક્ત રીતે ગૌણ બજારમાં ટ્રેડિંગ થાય છે.

૨. ડિબેન્યુર અને બોન્ડ્સ (Traded Debentures & Bonds):

કંપની કે સરકારના બોન્ડ્સનું દૈનિક ખરીદ-વેચાણ.

૩. ડેરિવેટિવ્સ (Derivatives - Futures & Options):

* ફ્યુચર્સ (Futures): ભવિષ્યની તારીખે નક્કી કરેલી કિંમતે જામીનગીરી ખરીદવા કે વેચવાનો કાનૂની કરાર.

* ઓપ્શન્સ (Options): કલ (Call) અને પુટ (Put) ઓપ્શન્સ દ્વારા નિશ્ચિત પ્રીમિયમ ભરીને જોખમ સામે હેજિંગ (Hedging) કરવાની સગવડ.

૪. એક્સચેન્જ ટ્રેડેડ ફંડ્સ (ETFs - Exchange Traded Funds):

મ્યુચ્યુઅલ ફંડ જેવા જ સાધનો જે શેરબજારમાં સામાન્ય શેરની જેમ રિયલ-ટાઇમમાં ખરીદી અને વેચી શકાય છે (દા.ત. Nifty BeES, Gold ETF).

૩. મૂડી બજારના મુખ્ય સાધનો (Instruments of Capital Market in Detail)

મૂડી બજારના સાધનોને મુખ્યત્વે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે:

(A) સ્વામિત્વના સાધનો (Ownership Securities / Equity):

૧. ઇક્વિટી શેર (Equity Shares / Ordinary Shares):

* અર્થ: ઇક્વિટી શેર ખરીદનાર વ્યક્તિ કંપનીનો વાસ્તવિક માલિક (Co-owner) બને છે.

* વળતર: તેમને કંપનીના નફામાંથી ડિવિડન્ડ (Dividend) મળે છે, જેનો દર નિશ્ચિત હોતો નથી.

* જોખમ અને મતાધિકાર: આ શેરધારકો સૌથી વધુ જોખમ ઉઠાવે છે અને તેમને કંપનીની સામાન્ય સભાઓમાં મતદાન કરવાનો (Voting Rights) અધિકાર મળે છે.

૨. પ્રેફરન્સ શેર (Preference Shares):

* અર્થ: આ શેરમાં રોકાણકારોને માલિકી હક્ક કરતા 'પસંદગીનો હક્ક' (Preference) મળે છે.

* વિશેષતા:

* કંપનીના નફામાંથી નિશ્ચિત દરે ડિવિડન્ડ મેળવવાનો પ્રથમ હક્ક.

* કંપની વિસર્જન સમયે પોતાની મૂડી પરત મેળવવામાં ઇક્વિટી શેરધારકો કરતાં પ્રથમ પસંદગી.

* મતાધિકાર: સામાન્ય રીતે તેમને મતદાનનો અધિકાર મળતો નથી.

(B) દેવાના સાધનો (Debt Securities / Credit Instruments):

૧. ડિબેન્યુર (Debentures):

* અર્થ: કંપની દ્વારા સામાન્ય જનતા કે સંસ્થાઓ પાસેથી મેળવેલા લાંબા ગાળાના દેવાનો સ્વીકાર કરતો દસ્તાવેજ એટલે ડિબેન્ચર.

* વળતર: ડિબેન્ચરધારકને કંપનીના નફા કે નુકસાનથી પર થઈને નિશ્ચિત દરે વ્યાજ (Interest) ચૂકવવામાં આવે છે.

* પ્રકારો: સુરક્ષિત (Secured), અસુરક્ષિત (Unsecured), રૂપાંતરણીય (Convertible - જે ભવિષ્યમાં શેરમાં બદલાઈ શકે), અને બિન-રૂપાંતરણીય (Non-convertible).

૨. સરકારી બોન્ડ્સ / ગિલ્ટ-એજ્ડ સિક્યોરિટીઝ (Government Bonds / G-Secs):

* અર્થ: કેન્દ્ર કે રાજ્ય સરકારો દ્વારા લાંબા ગાળાના ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પ્રોજેક્ટ્સ માટે ભંડોળ ઊભું કરવા બહાર પાડવામાં આવતા બોન્ડ્સ.

* જોખમ: સરકારની બાંહેધરી હોવાથી તેમાં શૂન્ય જોખમ (Risk-Free) હોય છે.

૩. કોર્પોરેટ બોન્ડ્સ (Corporate Bonds):

* મોટી ખાનગી કે જાહેર ક્ષેત્રની કંપનીઓ દ્વારા લાંબા ગાળાના ધિરાણ માટે બહાર પાડવામાં આવતા વ્યાજ આપતા પત્રો.

(C) હાઇબ્રિડ અને અન્ય સાધનો (Hybrid & Other Instruments):

૧. મ્યુચ્યુઅલ ફંડ યુનિટ્સ (Mutual Fund Units):

* નાણાકીય સંસ્થાઓ (AMCs) નાના રોકાણકારો પાસેથી નાણાં એકત્રિત કરીને તેને શેર, બોન્ડ અને વિવિધ સિક્યોરિટીઝના પોર્ટફોલિયોમાં રોકે છે.

૨. રૂપાંતરણીય ડિબેન્ચર (Convertible Debentures):

* એવા ડિબેન્ચર જે નિશ્ચિત સમયગાળા પછી પૂર્ણ કે અંશતઃ ઇક્વિટી શેરમાં રૂપાંતરિત થાય છે.

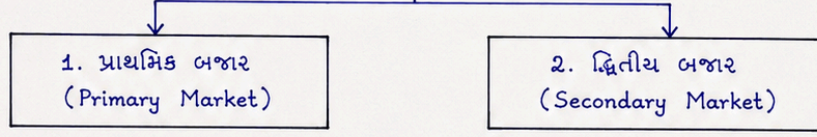
૩. ડિપોઝિટરી રિસિટ્સ (Global & American Depository Receipts - ADRs / GDRs):

* ભારતીય કંપનીઓ વિદેશી શેર બજારોમાંથી મૂડી મેળવવા માટે ADR (અમેરિકા માટે) અને GDR (ઝોબલ માર્કેટ માટે) બહાર પાડે છે.

મુકી બજાર (Capital Market)

મુકી બજાર એ એવું બજાર છે જ્યાં લાંબા ગાળાની મુકી (Long term capital) ની માંગ અને પુરતે થાય છે. તેમાં 1 વર્ષ કરતા વધુ અવધિ માટેના નાણાકીય સાધનોનો વ્યવહાર થાય છે.

મુકી બજારના પ્રકાર :

(1) પ્રાથમિક બજારના સાધનો (Instruments)

ક્રમ	સાધનો (Instruments)
1.	શેર (Shares / Equity Shares) કંપનીઓ દ્વારા જારી કરવામાં આવતા માલિકીના હક દર્શાવતા સાધનો.
2.	ડિબેનચર (Debentures) કંપનીઓ અથવા સરકાર દ્વારા જારી કરેલા કર્જના સાધનો.
3.	બોન્ડ (Bonds) સરકાર, રાજ્ય સરકાર, જાહેર ક્ષેત્રની સંસ્થાઓ વગેરે દ્વારા જારી કરેલા લાંબા ગાળાના ગ્રણ સાધનો.
4.	પ્રાથમિકતા શેર (Preference Shares) જેમાં ડિવિડન્ડ અને મુકી પરત કરવાનો પ્રાથમિક હક હોય છે.
5.	રાઈટ ઇશ્યુ (Rights Issue) જૂના શેરધારકોને નવા શેર ખરીદવાનો પ્રાથમિક હક આપવો.
6.	IPO (Initial Public Offer) કંપની પ્રથમ વખત જનતા પાસે શેર જારી કરે છે.
7.	FPO (Follow on Public Offer) IPO પછી વધુ મુકી માટે જનતા સામે નવા શેર જારી કરે છે.

(2) દ્વિતીય બજારના સાધનો (Instruments)

ક્રમ	સાધનો (Instruments)
1.	શેર (Shares) પ્રાથમિક બજારમાં જારી થયેલા શેરો અહીં ખરીદી-વેચાય છે.
2.	ડિબેનચર / બોન્ડ (Debentures / Bonds) આ બજારમાં ડિબેનચર અને બોન્ડનો વ્યવહાર થાય છે.
3.	સરકારી સિક્યુરિટીઝ (Government Securities) કેન્દ્ર સરકારની સિક્યુરિટીઝનું ખરીદી-વેચાણ.
4.	કોર્પોરેટ બોન્ડ (Corporate Bonds) ખાનગી કંપનીઓના બોન્ડનું લેવડ-દેવડ.
5.	ETF (Exchange Traded Funds) ઈન્ડેક્સ સાથે જોડાયેલા ફંડ યુનિટ્સનું ખરીદી-વેચાણ.
6.	યુનિટ ટ્રસ્ટ / મ્યુચ્યુઅલ ફંડ યુનિટ્સ (Unit Trust / MF Units) મ્યુચ્યુઅલ ફંડની યુનિટ્સનું લેવડ-દેવડ.
7.	ડેરિવેટિવ્ઝ (Derivatives) ફ્યુચર્સ, ઓપશન વગેરેનો વ્યવહાર.

મુકી બજારના સાધનો (Capital Market Instruments)

1. શેર (Shares / Equity Shares)	6. રાઈટ ઇશ્યુ (Rights Issue)	} આ બધા સાધનો મુકી બજારમાં આવે છે.
2. પ્રાથમિકતા શેર (Preference Shares)	7. IPO (Initial Public Offer)	
3. ડિબેનચર (Debentures)	8. FPO (Follow on Public Offer)	
4. બોન્ડ (Bonds)	9. ETF (Exchange Traded Funds)	
5. સરકારી સિક્યુરિટીઝ (Government Securities)	10. ડેરિવેટિવ્ઝ (Derivatives)	

- * નોંધ :
- પ્રાથમિક બજારમાં નવા સાધનો જારી થાય છે.
 - દ્વિતીય બજારમાં પહેલાથી જારી થયેલા સાધનોનું લેવડ-દેવડ થાય છે.
 - મુકી બજારમાં લાંબા ગાળાની મુકીની વ્યવસ્થા થાય છે.

પરીક્ષા માટે ટૂંકો સાર (Quick Recap):

- * પ્રાથમિક બજાર: નવી જામીનગીરીઓ (IPO/FPO/Rights Issue) - કંપનીથી સીધા રોકાણકાર.
- * ગૌણ બજાર: જૂની જામીનગીરી ખરીદ-વેચાણ (BSE/NSE) - રોકાણકારથી રોકાણકાર.
- * મુકી બજારના સાધનો:
 - * ઇક્વિટી/પ્રેફરન્સ શેર: માલિકીની મૂડી (ડિવિડન્ડ).
 - * ડિબેનચર/બોન્ડ્સ: ઇરેડિંગ ડેબ્ટ/દેવું (નિશ્ચિત વ્યાજ).
 - * મ્યુચ્યુઅલ ફંડ્સ/ADR/GDR: આધુનિક અને સંકર સાધનો.

